

**МАЛИК КАБИРОВ, ТАВАККАЛ ЧОРИЕВ,
ХУСРАВ ҲАМИДОВ**

ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

(Услубшиносӣ)

*Китоби дарсӣ барои синфи
10-уми муассисаҳои таълими миёна*

Нашри якум

***Вазорати таълими халқи Республикаи Ўзбекистон
ба нашр тавсия кардааст***

**Хонаи эҷодии таъъу наشري ба номи Чўлпон
Тошканд — 2017**

УЎК 811.222.8(075)
КБК 81.2Тожд-922
К 13

Муҳаррири масъул:

Амон Воҳидов — профессори ДДС, номзади илмҳои филология

Муқарризон:

Ҳамроқул Бердиқулов — дотсенти ДДС, номзади илмҳои филология;

Юнус Азимов — дотсенти ДДБ, номзади илмҳои филология;

Ғайрат Раҳимқулов — муаллими ДДС;

Гулбаҳор Ёрова — омўзгори мактаби рақами 5 ноҳияи Узуни вилояти Сурхондарё.

ИХТИСОРОТ:

А. Ҷ. — Абдураҳмони Ҷомӣ

А. Ш. — Аминҷон Шукӯҳӣ

А. Б. — Алӣ Бобоҷон

Б. А. — Б.Азизӣ

Б. Ғ. — Бобоҷон Ғафуров

Б. О. — Болта Ортиқзода

Ғ. М. — Ғаффор Мирзо

З. Ш. — Зайнулобидини Шервонӣ

Ҳ. К. — Ҳаким Карим

Ҳ. И. — Ҳасан Ирфон

Ҳ. Р. — Ҳафиз Рауфов

П. Т. — Пўлод Толис

Р. М. — Раҳими Мусулмонийн

Р. Ҷ. — Раҳим Чалил

С. А. — Садриддин Айнӣ

С. У. — Сотим Улуғзода

С. Ш. — Сағдии Шерозӣ

С. С. — С. Саидмуродов

С. Т. — Саттор Турсун

Л. К. — Латофат Кенҷаева

М. А. — Муҳаммад Авфӣ

Н. М. — Носирҷон Маъсумӣ

У. З. — Убайди Зоконӣ

Ф. Н. — Фотеҳ Ниёзӣ

Ф. М. — Фазлиддин Муҳаммадиев

Ш. Ҳ. — Шодон Ҳаниф

Аломатҳои шартӣ:

— Савол ва сунориш

— Тест

— Вазифаи хонагӣ

Донишомӯзи азиз!

Илму дониш чароғи нурбахш аст. Бо нури оаввар созад. Баҳри омӯхтани илми услубиносия саёю кӯшиш намоед. Вале бидонед, ки илмомӯзи бе ранҷ муяссар намешавад. Аз ранҷи таҳсил натарсида пайваста бихонеду биомӯзад. Он гоҳ киштии орзуи ҳар яки шумо ба соҳили мурод мерасад.

Ба шумо дар омӯзиши имконоти услубии дастури забон ва мавридҳои гузориши аломатҳои китобат, инчунин дар роҳи ба даст овардани маҳорати суҳансанҷи бурдбориҳо таманно дорем. Барои тозагӣ ва равнақи дастёри беминнат — забони модарии худ, ки мероси пураризиши ниёгонамон аст, кӯшиш намоед.

Аз ҳисоби маблағи Бунёди мақсадноки китоби республика чоп шудааст

ISBN 978-9943-05-988-7

© М. Кабиров ва диг., 2017

© ХЭТН ба номи Чўлпон, 2017

ЗАБОНИ МИЛЛӢ ВА АДАБӢ

ДАРСИ 1. ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ МИЛЛӢ ВА АДАБӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! **Забони миллӣ.** Забони миллӣ асоси офариниш ва ҳувияти миллии ҳар қавм буда, воситаи ифодаи фикр, омили асосии эҷоди фарҳанг ва пояи устувори миллат аст. Аз ин рӯ, ба соҳибони забон лозим аст, ки забони адабиरो хуб омӯзанд ва онро чун гавҳараки чашм эҳтиёт кунанд, дар роҳи тозагӣ ва рушду камоли минбаъдааш пайгирона кӯшиш намоянд.

Забони адабӣ. Забони ба меъёр даромадааст, ки эҳтиёҷҳои ба соҳаҳои гуногуни маданият доштаи халқро қонеъ менамояд. Вай забони асарҳои бадеӣ, публицистӣ, радиою телевизион, театру кино, илм, ташкилотҳои давлатӣ, мактабу маориф мебошад. Забони адабии тоҷикӣ дар инкишофи ҳазорсолааш, ба ғайри баъзе давраҳо ва баъзе қараёнҳои услубӣ, ҳамеша ба асоси халқии худ робитаи мустақам дошт. Ҳамбастагии ногуастани забони адабӣ ва бунёди халқии он дар замони мо беш аз пеш аҳамият пайдо кардааст. Таъсири забони адабӣ ба гуфтугӯ шояд дар ягон давраи замон ба ин дараҷа, ки имрӯз ҳаст, набуд. Баъзе аз кормандони соҳаи кишоварзӣ, созмонҳои гуногун, идоранишинҳо аз телевизион бе матни тайёр баромад мекунанд, мебинем, ки босаводона гап мезананд, ба забони адабӣ гуфтугӯ мекунанд.

Инкишофи баланди маънавии шахс имкон медиҳад, ки ба забони модарӣ меҳр дошта бошад, онро бо бисёр нозукиҳояш аз худ кунад, барои тозагиву ғановат ва пешрафти он кӯшиш намояд. Он чӣ маданияти сухан меномем, савияи баланди сухандониву сухансанҷист, ки хушбаёнӣ, зебосуханӣ, суханварӣ ва унсурҳои услуби шахси ро фаро мегирад.

Таркиби луғавии забон. Ҷамъи калимаҳои забон таркиби луғавии забонро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, таркиби луғавии забон манзараи умумии забонҳоро инъикос менамояд. Зиёд будани калимаҳо дар забон боигарии луғавии он аст. Олимони луғатнигори тоҷик ақидае доранд, ки то имрӯз адаби калимаҳои забони адабии

точик аз сад ҳазор зиёд гардидааст. Дар ҳақиқат, забони мо яке аз забонҳои сарватманд, пуриқтидор ва гуворо мебошад. Нависандагони бузург, олимони ҷаҳоншумул онро сайқал додаанд, ба сарватҳои он сарват зам кардаанд. Халқ ва фарзандони бузурги ӯ ба забони мо иқтидору тавоноӣ бахшидаанд.

Калимаҳои таркиби луғавии забони миллий ва адабиёро аз рӯйи обурани услубӣ метавон ба чор гурӯҳ ҷудо кард: а) **халқӣ-гуфтугӯӣ**; б) **шевагӣ**; в) **адабӣ-китобӣ**; г) **умумиистеъмолий**.

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ асосан дар гуфтугӯӣ оддӣ, суҳбатҳои ғайрирасмӣ истифода мегарданд: **аралаш, йигит, дайду, ношукрбанда, кўрсавод** ва ғайра. Ин навъ калимаҳо хоси услуби гуфтугӯианд. Истеъмоли калимаи шевагӣ дар маҳалҳо маҳдуд мебошад. Монанди калимаҳои **«бийи»** (Самарқанд), **«она»**, **«нана»** (Бухоро), **«апа»** (Фарғона), **«аба»** (Косонсой), **«ана»** (Бўстонлиқ). Калимаҳои мазкур дар забони адабӣ бо интиҳоби калимаи **«модар»** корбаст мешаванд. Калимаҳои шевагӣ дар асарҳои бадеӣ дар нутқи қаҳрамонон истифода мегарданд.

Мисол: 1. Дидед, **дадо**, вай барои аз марг нигоҳ доштани ман худаширо ба тир сипар кард (*П. Т.*). 2. Духтари **очаву отаам** (*С. У.*).

Калимаҳои адабӣ-китобӣ бештар дар услуби хаттӣ корбаст мешаванд ва ба услуби гуфтугӯӣ хос нестанд, монанди калимаҳои **хуршед, ангубин, авранг, парасту, манзур** ва ғайра.

Мисол: — Кирдори бародарони Эраҷ маро ба ҳаёлотӣ ғамангез андохт, — мегуфт шоир. Додари худашонро куштанд. Инсон ба дунё ҳамчун фаришта пок ва беайб меояд, пас ин даррандахӯй дар табиати вай аз кучост? — пурсид ӯ (Фирдавсӣ) ва худ ҷавоб дод: — Аз ҳирси ҷоҳ, сарват, ҳирси забардастӣ бар ҳамчинсонӣ худ (*С. У.*).

Калимаҳои адабӣ-китобӣ дар асарҳои бадеӣ барои ифодаи услуби баланд, тарзи ифодаи мутантани фикр кўмак мекунанд.

Мисол: Тошканд шаҳрест хуррам ва маданияст беҳҷаттавӣ ва иқлими панҷум, муштамал аст бар хонаҳои хучастабунёд. Обаш хубу ҳавояш марғуб ва хокаш ҳуснхезу заминаш фараҳангез, бағоти дилкушову басотини беҳҷатфазо дар ўст (*З. Ш.*).

Ба гурӯҳи умумиистеъмолий калимаҳои мансубанд, ки дар ҳамаи услубҳо баробар корбаст мешаванд, аз ин рӯ, онро **«байниуслубӣ»** низ меноманд.

Мисол: Пора-пора киштзорони сабзгун монанди дарбеҳҳои ҷомаи камбағали кўхистонӣ дар адирҳо паҳну парешонанд. Ганду-

ми ҷав, арзан, чуворио аксаран деҳқонон дар тоқиҳо баркашида мекоранд. Фалонӣ имсол даҳ тоқӣ ғалла коштааст, бисмадонӣ понздаҳ тоқӣ... (С. У.).

Машқи 1. Матнро хонед ва фикратонро аз рӯи мазмуни он баён намоед. Бо калима ва ибораҳои ҳаммаъноӣ **фиристондан, равон кардан, видоъ намудан, узот кардан** ҷумлаҳо тартиб диҳед.

Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «**иби**»-и (нидое, ки дар мавриди тааҷҷуб, тарс, шодӣ ва ғайра ба чандин оҳанг ба сухан илова мешавад) бухороиён (бухорогииён не!) калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ин гуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ кор фармудан мумкин аст. Аммо дар забонҳои маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе касони беҳабар онҳоро «забони қадимии мурда» мепиндоранд ва дар орхоизм (луғати кӯҳна — архаизм) медардоранд. Чунончи, «**гусел**» дар Панҷакент, дар байни авом кор фармуда мешавад. Аммо бухороиён дар ҷойи ин калима «**узот**»-ро кор мефармоянд. Вазифаи нависандагон ин гуна калимаҳоро умумӣ кардан аст. (Аз «*Мактуби кушод ба Пӯлод Толис*»-и С. Айнӣ).

Машқи 2. Матни хурдҳаҷм намунаи нутқи персонажҳои асари нависандаанд. Шумо аз онҳо унсурҳои шевагиро ҷудо кунед ва сабаби истифода шуданашонро шарҳ диҳед.

Ба ин кас гап рост намеояд! — гуфт Насимҷон. — Кору борашон поягирӣ. Ин тавр гӯед, он тавр мегӯяд, он тавр гӯед, ин тавр мегӯяд... Хайр, ман рафтам, дер шуд... Агар ҳубдур дилатон бовар накунад, майлаш аз комендант-мӣ, аз худи раис-мӣ, аз кӣ хоҳед, телефон карда пурсед. (Аз романи «*Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро*»-и Ҷ. Икромӣ).

Машқи 3. Матнро хонед, калимаҳои умумиистеъмоли, адаби-китобии таркиби онро дар алоҳидагӣ нависед. Дар матн ҷӣ гуна калимаҳо бештар истеъмол гардидаанд?

Зиндагонии Сино ба мубориза ва ҷустуҷӯ барои бахт, саодати инсон, барои таҷаллии бартарии рӯҳ ва тақомули ақли ӯ сипарӣ гардидааст. Роҳе, ки башарро ба тақомул мерасонад, роҳи ранҷҳо ва машаққатҳо буда, дар ин роҳ ҳеҷ оромӣ надида гуфтааст:

Аз қабри гили сиёҳ то авҷи Зуҳал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.

Берун ҷастам зи қайди ҳар макру ҳиял,
 Ҳар банд кушода шуд, магар банди аҷал.
 (Аз китоби «Гуфтор аз ганҷи сухан»-и Ш. Ҳусейнзода)

Машқи 4. Ҷумлаҳоро хонда, унсурҳои луғавии ғайриадабию ёбед ва шарҳ диҳед. Гӯед, ки чаро онҳо ба меъёри забони адабии имрӯзаи мо мувофиқ намеоянд.

1. Ман барои ту қурутов пухта истодам, қурутова хӯрда иқа дам мегирию меравӣ. 2. Шохқосим рӯйи қолинчаи мо ёнбош карда буд. 3. — Ана ита-ита лагат кард. 4. Бародаро хай хов карде. 5. Ай думи кори мактаб давидем.

Машқи 5. Байтҳоро хонед, мазмунашро бо таъбири матни насри баён кунед. Гӯед, ки аз калимаҳои **боғ**, **бӯстон**, **чапан**, **роғ** кадоме танҳо дар забони адабии китобат корбасти мешаванд.

Агар ба боғ рави, **боғ** мешавад гулзор,
 Ба пеши сарв рави, сарвро равон бинам.
 Мирзо Турсунзода

Бинад, ҳама ҷо сарву гулу лолаву **боғ** аст,
 Бинад, ҳама ҷо хурраму сабзаву **роғ** аст.
 Абулқосим Лоҳутӣ

ТЕСТ

- Калимаҳо аз кадом ҷиҳат ба гурӯҳи халқӣ-гуфтугӯӣ, шевагӣ, адабӣ-китобӣ умумиистеъмоли ҷудо мешаванд?

а) обурани услуби	б) имконоти услуби
в) тобиши услуби	г) ҳисси-муассири
- Чӣ гуна калимаҳо асосан дар гуфтугӯи оддӣ, суҳбатҳои ғайрирасмӣ истифода мегарданд?

а) шевагӣ	б) халқӣ-гуфтугӯӣ
в) адабӣ-китобӣ	г) умумиистеъмоли
- Забони асарҳои бадеӣ, публицистӣ, радиою телевизион, театру кино, илм, ташкилотҳои давлатӣ, мактабу маориф дар яқоягӣ чиро ташкил медиҳанд?

а) услубро	б) шеваро
в) лаҳҷаро	г) забони адабию
- Калимаҳои адабӣ-китобии пуробурангу муассир беишар дар кадом услуб корбасти мешаванд?

а) дар услуби гуфтугӯӣ	б) дар услуби илмӣ
в) дар услуби расмӣ-коргузори	г) дар услуби бадеӣ

тобиши маъной дорад. **Моҳ** дар матн калимаи **ҳилол**ро ва баръакс, **ҳилол моҳ**ро бе ягон тобиши маъной иваз карда метавонад. Аммо **ҳилол** калимаҳои **бадр** ва **қамарро** иваз карда наметавонад. Дар забони ҳозираи тоҷик калимаи **ҳилол** камистеъмол шудааст.

Тобиши услубӣ. Воҳидҳои забонӣ аз диди услубшиносӣ низ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: а) **воҳидҳои забоние, ки умумистеъмоли-анд, яъне онҳо ҳам дар услуби китобӣ ва ҳам дар услуби гуфтугӯӣ кор фармуда мешаванд;** б) **воҳидҳои забоние, ки ё дар услуби китобӣ, ё дар услуби гуфтугӯӣ истеъмол мешаванд.** Агар калимаҳои **қарор, навоар, сарҷумла, лоларухро** аз фаҳмиши услуби функционалӣ дида бароем, аввали дар услуби расмӣ-корғузори, дуҷумӣ дар услуби публитсистӣ, сеҷумӣ дар услуби илмӣ (дар илми забоншиносӣ) ва охирин дар услуби бадеӣ кор фармуда мешаванд ва ин калимаҳо фақат хоси ҳамин услубҳо мебошанд.

Тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ. Ҳолати рӯҳӣ ва ҳиссиёту ҳаяҷоне, ки ба воситаҳои гуногуни забонӣ ифода карда мешавад, дар услубшиносӣ мафҳуми ҳиссӣ-муассирӣ ном дорад. Ин гуна мафҳум бо ёрии калима, воҳидҳои фразеологӣ, ҷумла, оҳанг, аломати китобат ифода мегардад. Ба тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ маънои мусбат ва ё манфӣ хос аст. Ҳамин гуна ҳодисаро дар мисоли калимаҳои **пешқадам, тараққипарвар; пастӣ, бадтинатӣ, разолат** ва ибораҳои **гули сари сабад, нури дида; гӯши касеро тофтан, ду даст дар бинӣ** во-зеҳтар мегардонем.

Ду калима ва ибораи аввали маънои мусбатро, ду калима ва ибораи баъд аз он маънои манфиро ифода кардааст.

Машқи 6. Калимаҳои ифодакунандаи ҳислату амалиётҳои ифодакунандаи худ-сари, гараз ва вафодорию дар алоҳидагӣ нависед. Имконот, тобиши услубӣ ва ҳиссӣ-муассирашонро аз диди услубшиносӣ шарҳ диҳед.

Бовафо, вафодор, душман, хасм, адӯ, садоқатманд, ихлосманд, ганим, рақиб, бадхоҳ, саркаш, қашанг, хоин, бадбин, қайсар, нотавонбин, агёр, яқрав, гарданшах, содиқ.

Машқи 7. Дар ду сутун ба таври муқоиса бо калимаҳои **пешқадам, тараққи-парвар; пастӣ, бадтинатӣ, разолат** ва ибораҳои фразеологӣ **гули сари сабад, нури дида; гӯши касеро тофтан, ду даст дар бинӣ** ҷумлаҳо тартиб диҳед. Тобишҳои ҳиссӣ-муассирашонро маънидод кунед.

Машқи 8. Имконот, тобиши услубӣ ва ҳиссӣ-муассирии калимаи «**омӯзгор**»-ро маънидод кунед.

Устод гуфта шахсонеро меномидаанд, ки дар касбу кори худ маҳорати махсус пайдо карда, шогирду пайравони зиёде доштанд. Аҷаб нест, ки дар баробари ин лақаби устод унвони эҳтиромӣ буда, бо он олиму донишмандонро низ меномидаанд. Шояд барои ҳамин ҳам яке аз муосирони Аҳмади Чомро Донишманд, Устод, Усмон, Ориф меномиданд. Шоёни диққат аст, ки дар ин исм якбора се лақаби ба ҳам монанд, яъне **донишманд**, **устод** ва **ориф** дар як ҷо ҷамъ омадааст. Вале лафзи устод бештар ба маънои «**омӯзгор**, **муаллим**» фаҳмида мешавад. Ҳол он ки **усто** шакли дигари калимаи **устод** мебошад. **Устод** тарзи навишти тоҷикӣ, **устоз** тарзи навишти ўзбекӣ. Донишомӯзони мактабҳои таълими миёнаи умумии Ўзбекистон омӯзгорашонро барои поси хотир устод мегӯянд. Дар ибтидо ва интиҳои дарс истеъмоли калимаи устод дар нутқи донишомӯзон бештар истеъмол мегардад. Устодро эҳтиром кунед ва посаш доред! (Аз «Маънои ҳазору як ном»-и О. Фафуров. Бо илова ва тағйирот).

Машқи 9. Порчаи шеъриро хонед, мазмунашро бо табдили матни насри баён кунед. Имконот, тобиши услубӣ ва ҳисси-муассириашонро хотирнишин гардонед.

Бузургон анҷуму мо гарди шонем,
Ба дунболи ҳадафҳову нишонем.
Зи саҳрои суҳан то қўйи маънӣ
Ғаҳе коҳу ғаҳе гандум кашонем.

Абдулло Субҳон

ТЕСТ

1. Фанни дар бораи услубҳои нутқ ва хусусиятҳои ба худ хоси он маълумотдиҳанда чӣ ном дорад?
а) услубшиносӣ
б) луғатнигори
в) шевашиносӣ
г) забоншиносӣ
2. Барои ифодаи барҷаста ва тобиши услубӣ ба қойи калимаи «**хушбӯй**» кадом калима интиҳоб карда мешавад?
а) атрфазо, ангубин,
б) муаттар, атромез
в) бадбӯ, нофорам
г) гулгун, анбарфишон
3. Ҳолати рӯҳӣ ва ҳиссиёту ҳаяҷони ба воситаҳои гуногуни забонӣ дарҷгардида дар илми услубшиносӣ чӣ гуна мафҳумро ифода мекунад?
а) имконоти услубиро

- б) тобиши ҳисси-муассириро
 в) тобиши услубиро
 г) хусусияти услубиро
4. Дар байти «Маймунӣ посӯхта, дилсӯхта // Кирми чу гавҳар ба шаб афрӯхта» калимаҳои ба амалиёт ва ҳаракатҳои маймун вобаста буда чӣ гуна тобиши ҳисси-муассириро ифода кардаанд?
- а) мусбатро
 б) манфиро
 в) баръаксро
 г) шоистаро

УСЛУБҲОИ НУТҚ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! «Услуб» калимаи арабӣ буда, дар фарҳанг ба маънои **тарз, тариқ, сабк, шева** маънидод шудааст. Ин калима бо истилоҳи «**стил**» муродиф ба шумор меравад.

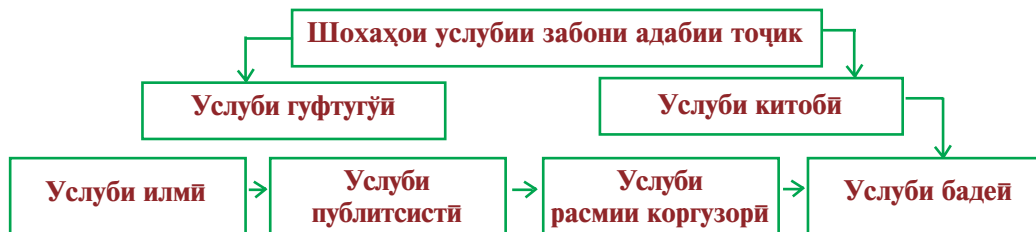
«**Услуб**» аксаран дар таркиби ибораҳои «услуби адабӣ», «услуби романтикӣ», «услуби нависанда» ва ғайра ба қор меравад, ки дар ҳар маврид сухан дар бораи интиҳоби воситаҳои забонӣ ва услуби нигориш меравад.

Дар забони адабии тоҷик панҷ шохаи услубиро аз ҳамдигар фарқ мекунамд:

- а) услуби бадеӣ;
 б) услуби рӯзноманигорӣ (публиксистӣ)
 в) услуби илмӣ;
 г) услуби расмӣ коргузорӣ (идорӣ)
 ғ) услуби гуфтугӯӣ (гуфторӣ)

Услуби бадеӣ — усули таълифи асарҳои бадеӣ, услуби рӯзноманигорӣ (публиксистӣ) — усули навиштаҷоти матбуот, услуби расмӣ коргузорӣ — усули тартиб додани ҳуҷҷатҳои расмӣ давлатӣ, услуби гуфтугӯӣ — усули муколамаи одамон мебошад.

Ҷамъи услубҳои забонро илми услубшиносӣ меомӯзад.

ДАРСИ 3. УСЛУБИ БАДЕЙ ВА ГУФТУГУЌИ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Услуби бадеӣ яке аз услубҳои қадимаи забон буда, ба василаи он осори бобаракати назму насри ҳазорсола ва муосир сабт гардидааст. Дар он аз тамоми сарватҳои забон ва имконоти услубии онҳо мукамал ғоида бурда мешавад. Дар асари бадеӣ вобаста ба замони воқеаву ҳодисаҳо (гузашта ё имрӯза) унсурҳои луғавию фразеологӣ, қолабҳои ифодаи фикр интиҳоб мегарданд. Чунончи, достони «Одина» ба ҳаёти гузашта, вале «Палатаи кунҷакӣ» ба зиндагии имрӯзаи одамони гуногун-касбу кор баҳшида шудааст.

Дар услуби бадеӣ ҳама гуна унсурҳои луғавӣ: калимаҳои умумиистеъмоли ва обуранги услубию ҳиссӣ дошта, таъбиру калимаҳои малеҳ (орифона) ва қабеҳ (омиёна), унсурҳои луғавии адабию ғайриадабӣ (лаҳҷагӣ, кӯҳнашуда, бегона), воҳидҳои фразеологӣ, ифодаҳои маҷозӣ, ташбеҳоти мардумӣ, суҳанони кинояву муболиғаомез, таъбирҳои пандомӯз ва ғайра ба кор бурда мешаванд.

Дар ин услуб, хусусан дар забони назм аз имконоти услубии маъноҳои аслию маҷозӣ, сермаъноӣ, калимаҳои ҳамгуна (омоним), наздикталаффуз (пароним), муқобилмаъно (мутақод), ба хусус муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Адибон ба ғасоҳату салосати суҳан (равшании маъно ва суфтаву равонӣ) на танҳо дар назм, балки дар насри бадеӣ ҳам эътибор медиҳанд. Бо ёрии санъатҳои гуногуни лафзӣ маънавӣ образнок ва пӯшида баён кардани матлаб дар назму насри суннатии форсу тоҷик хеле ривҷ ёфта буд.

Дар ин услуби баён бо мақсади саҳеҳ ифода кардани матлаб аз имконоти услубии муродифҳои луғавию фразеологӣ васеъ истифода мебаранд. Муродифҳои луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, шаклсозӣ (сарфӣ), ибораю ҷумлаҳо (наҳвӣ) бо мақсади худдорӣ аз такрори бемавҷеъ ба кор бурда мешаванд. *Мисол:* 1. Аҳмади Калла дар гузари Ҷаъфархоҷа як ҳавли дошт, ки дар он ҷо зиндагӣ мекард ва дар мадрасаи Мири Араб як ҳуҷра ҳам дошт, ки дар вай домодаш истиқомат мекард. 2. Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта, таҳсил карданам умеди худро канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта, хонданам имкон пайдо шуд (С. А.). 3. Моро низ лозим аст, ки машғули кор бошем. 4. Муносиб он аст, ки мо низ ба кор машғул бошем (*Восифӣ*).

Дар мисолҳои боло феълҳои зиндагӣ мекард // истиқомат мекард, таҳсил кардан // хондан, хабари номии бохабарам бо хабари феълии хабар дорам, таркибҳои хабар: машғули кор бошем // ба кор машғул бошем муносибати ҳаммаъноӣ дошта, маҳз барои гузашт аз такрор ба кор бурда шудаанд.

Воқеӣ ва тасаввуршаванда тасвир намудани ҳодисаву воқеаҳои зиндагӣ, манзараҳои табиат яке аз хусусиятҳои муҳимми услуби забони асари бадеӣ ба шумор меравад.

Машқи 10. Матнҳоро хонед ва ба кадом услубҳои нутқ мансуб буданаширо гӯед. Аз таркиби матни аввал калима ва ибораҳои адаби-китобии ба ситоиши модар алоқамандро муайян намуда, дар алоҳидагӣ нависед.

Модар!!! Ту он чашмаи ҷӯшони ҳаёти, ки ҳастии моро аз файзи худ шодоб мегардонӣ. Ту он моҳи дурахшонӣ, ки бо нури меҳрборат шабҳои тираи моро равшан месозӣ... Офтоб аз лабханди ту тулӯ мекунад ва баҳор бо гулҳои рангинаш дар домони поки ту мешукуфад... Абр аз шавқи ту меборад ва дарё бо ишқи ту мавҷ мезанад... Зиндагӣ аз ту оғоз мешавад, яъне сароғози «будан» ин садои гарму гиромии туст ва дунё аз бӯии муқаддаси ту атрогин аст... Хок бар хеш меболад, ки сар ба қудуми ту ниҳода ва бод аз он менозад, ки паёми муҳаббати туро ба дуриҳои дур бурда...

Очам ба дара, рӯймоли очам ба дара,
Эй вой, ки Худо ба пеши очам бибара,
Як лаҳзае сар ба рӯии зонуш монум,
Дилум бигира қарор, хобум бибара.

Машқи 11. Вариантҳои гуногуни матнҳои зеринро бо ҳам муқоиса намуда, ба унсурҳои луғавию грамматикӣ тағйирёфта эътибор диҳед. Гӯед, ки қангоми таҳрир чиҳо ихтисор ва чиҳо илова гардидааст.

I

Оби дидаҳо бемалол рӯйҳои парчини холаро шустан гирифтанд.
Ашкон рухсори пур аз ожангаширо шуста, ба рӯии синааш шорида мерафтанд.

Ашқҳо рухсори пур аз ожангаширо шуста, ба монанди донаҳои марворид ба рӯии синааш шорида мерафтанд.

II

Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа аз ин пеш ҷавлон мезад, якбора аз асп ба пушт афтода рафт.

Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа аз ин пеш чанги ҷавлонгохро мебаровард, якбора аз асп ба пушт афтода рафт.

Ҳамон вучуде, ки чанд дақиқа пеш аз ин чанги ҷавлонгохро мебаровард, тайёр буд, ки тамоми лашкари душманро забун, дўстро шод кунад, нохост монанди яхпорае, ки аз кўҳ кўчида, ба қаър меравад, аз асп ба замин сарнагун афтод (Ҳ. К.).

Машқи 12. Порчаи шеърро хонед, маҳорати шоирро дар интиҳоб ва корбас-ти калимаву ибора маънидод кунед.

Лола — раққосаи машғалдоре,
Бойчечак — шафақи субҳона.
Сабзаҳо — кокули нобофтае,
Мезанад бод ба нармӣ шона.

Лоик

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Мавриди истифодаи услуби забони муошират муҳити кору зиндагии рӯзмарраи одамон аст. Дар услуби баёни муошират калимаю таъбирҳои маъмули мардумӣ, лафзҳои лаҳҷагӣ, суҳанони дурушти ғайриадабӣ мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Чунончи, дар муколимаи қаҳрамонҳои достони «Палатаи кунҷакӣ» Қамар ва Иброҳимҷон аз муродифҳои луғавии **беморӣ — касалӣ, кифоя — бас, занг задан — телефон кардан, суҳан — гап, зуд — даррав** нависанда калимаҳои хоси забони гуфтугӯро (**касалӣ, бас, телефон кардан, гап, даррав**) интиҳоб намудааст. Таъбирҳои **гаранг накарда, гапа кам кун** ва **мия**, ки варианти вожаи умумиистеъмоли **майна** аст, истифода мешавад. Унсурҳои луғавии **дурушт (мия)** ва таҳқиромез (**ходаи гардафшонак**), воситаҳои грамматикӣ ғайриадабӣ (**чоят-а, поят-а**), гоҳе бо ягон ғарази услубӣ ба гуфтор ворид намудани истилоҳоти илмӣ (хуҷайраҳои мия) низ маҳз бо мақсади ба гуфтор хусусияти забони зинда бахшидан, табиӣ ва муассир баромадани ҳазлу шӯҳиҳои ду ҷўраи қарин, вале дуруштгуфтор ба кор бурда шудаанд.

Дар услуби гуфтугӯи ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон бо ёрии нидо, оҳанги гуфтор, саволу хитоби риторикӣ, муносибатҳои гуногуни гўянда ба воситаи муҳотаб, калимаҳои модалӣ, воҳидҳои туфайли мушоҳида мешавад.

Дар муоширати озод мубодилаи фикр дар қолаби ҷумлаҳои соддаи дутаркибаи начандон тафсилёфта, яктаркиба, ҷумлаҳои соддаи нопурра, яккалимагӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеи бепай-

вандак, ки ду ё се ҷумлаи соддаро дар бар мегиранд (...ёфти ҷоята, дароз карди поята!; ...касали бас, оху воҳ тамом! Дарёб, чи овардам; ...кушо, бинем. Фикр кун, ба фикр накардан одат карда монӣ, ҳуҷайраҳои мияат шах мешаванд) ифода меёбад.

Ҳангоми гуфтор тартиби муқаррари аъзоҳои ҷумларо тағйир дода ё аз навъҳои гуногуни такрори калима фоида бурда, бо ёрии задаи мантиқӣ он ҳиссаи ҷумларо, ки маънии муродно дар бар мегирад, таъкид мекунанд.

Машқи 13. Калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ, умумиистеъмоли, адаби-китобиро дар алоҳидагӣ нависед. Ба кадом услубҳои нутқ мансуб буданашонро гӯед.

Партави офтобе, ки ба сари девори ин дара афтодааст, аз даруни ин оби соф ва ҷӯйи шаффоф акси худро намоён карда шаъшаапошӣ мекунад. Сангҳои девори дара аз даруни ин оби оташтоб ба тарзе намоён мешавад, ки гӯё сангтарошони ҳунарманд сангҳои раҳдорро ба як тартиби ҳандасагӣ болои ҳам чида бошанд. Намуди ин девори боазамати баланд, бо партави офтоби ҷаҳонтоб аз даруни як ҷӯйчаи танг шуморо дар ҳайрат меандозад (*Аз эҷодиёти С. Айнӣ*).

Машқи 14. Бо назардошти нутқи муколама имконот ва хусусиятҳои наҳви услуби гуфториро маънидор намоед.

- Ба ҳаёлам, санъаткор буд.
- Санъаткор? Не-е, ҳудаш гуфт — ку, ҳисобчи!
- Наход?
- Ҳар кӣ бошад, хушбахт будааст.
- Эҳ, ман агар вай барин навохта метавонистам.
- Ба мӯйсафед чи гуфт, — шунидӣ?
- Не...

Дар ҳақиқат, ҷӯра, шинос будааст.

Беҳуда нагуфтаанд: қадри зар заргар бидонад, қадри гавҳар гавҳарӣ.

— Ростӣ гап, агар овозашонро намешунидам, он думбураҳо ба ман асло маъқул намешуданд (*Аз эҷодиёти Саттор Турсун*).

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Услуби бадеӣ чӣ гуна услуб аст?
2. Кадом сухан сухани бадеъ, шоирона ба шумор меравад?
3. Мушаххасоти бадеӣ-образнок чӣ маънӣ дорад?
4. Фарқи услуби бадеӣ аз услуби илмӣ дар чӣ зоҳир мегардад?
5. Ҷанбаи ҷозибанокии услуби гуфтугӯӣ чӣ гуна аст?

6. Аломатҳои луғавии услуби гуфтугӯиро номбар намоед.
7. Воситаҳои фразеологии услуби гуфтугӯӣ кадоманд?
8. Хусусияти наҳвии услуби гуфтугӯӣ аз чӣ иборат аст?

ТЕСТ

1. Истилоҳи «услуб» ба кадом забон мансуб аст?

а) тоҷикӣ	б) арабӣ
в) русӣ	г) ўзбекӣ
2. Он кадом калима аст, ки дар фарҳанг ба маънои **тарз, тариқ, сабк, шева** маънидод гардидааст?

а) услубшиносӣ	б) услубшинос
в) услуб	г) суҳанвар
3. Дар забон чанд шоҳаи услубӣ маъмул аст?

а) се	б) панҷ
в) чор	г) ду

ДАРСИ 4. УСЛУБИ ИЛМӢ, РЎЗНОМАНИГОРӢ (ПУБЛИТСИСТӢ), РАСМИИ КОРГУЗОРӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Яке аз муҳимтарин шоҳаҳои услуби китоби услуби илмӣ ба шумор меравад. Он дар таълифи мақола, рисола, китобҳои дарсӣ ва ғайра оид ба соҳаҳои гуногуни илму техника истифода мешавад. Дар услуби илмӣ бо роҳи истифодаи фаровони далелу рақамҳо қонуниятҳои гуногуни илмӣ кашф ва маънидод мешаванд.

Услуби илмӣ ба ду шоҳаи калон — шоҳаи марбут ба илмҳои табиӣю дақиқ ва илмҳои иҷтимоӣ ҷудо мешавад. Хусусиятҳои умумии ҳар дуи ин шохаро дар бобати воситаҳои забонӣ мухтасар чунин бояд номбар кард:

— истифодаи фаровони истилоҳоти илмӣ. Масалан, ҳамсадо, садонок, реша, асос, бандак, калима, ибора ва ғайра дар забоншиносӣ; синус, косинус, тангенс, тарҳ, ҷамъ, баробар — дар соҳаи ҳисоб ва ҳоказо;

— дар ин услуб таъбирҳои фразеологии обуранги бадеӣю эҳсосӣ дошта истифода намешаванд;

— дар ин услуб шумораҳо на ба воситаи ҳарфҳо, балки бо ададифода меёбанд;

— дар услуби илмӣ ҷонишини шахси якуми ҷамъ (мо) ба ҷойи «ман» бештар истифода бурда мешавад, ки ин маънои хоксорӣ ва фурутаниро дорад;

— калима, таркиб, ибора ва ҷумлаҳои туфайлӣ дар ин намуди услуб фаровон истифода мешаванд, амсоли аввалан, сониян, аз як тараф, аз тарафи дигар, ҳамин тариқа, хулоса, бинобар ва ғайра.

— ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар услуби илмӣ бештар дида мешаванд;

— дар услуби илмӣ калимаҳои ғайриадабӣ (лаҳҷавӣ) истифода намешаванд;

— ба ин услуб унсурҳои образнок ва муассири суҳан хос нестанд.

Машқи 15. Бо мафҳум ва шарҳи «**истиқлолият**» шинос шавед. Гӯед, ки матн мансуби кадом услуби нутқ аст. Бо риояи талаботи услуби илмӣ аз лавҳи хотир ё худ сарчашмаҳо доир ба истиқлолият маълумот қайд намоед.

ИСТИҚЛОЛИЯТ ЧИСТ?

Истиқлолият — соҳиби комилҳуқуқи обу замин, тамоми сарватҳо ва давлати худ будан аст. **Истиқлолият** — озодии шахс бо тамоми маъноҳояш дар меҳани худ аст. Ин истилоҳ равнақ бахшидани арзишҳои миллӣ дар сарзамин ва дорои нишонаҳои хоси давлати хеш будан байни мамолики ҷаҳон аст. **Истиқлолият** он аст, ки ҳар фарди ҷомеа, — хоҳ сарвар бошад, хоҳ посбони пеши дар, — амиқ дарк намояд: ҳосили заҳмат, кору пайкор, сипари озодиву ояндаи неки ватан ва рӯзгори ҳуши фарзандон аст. **Истиқлолият** — ин шарафу номуси ватандорӣ, ифтихор аз давлату миллати хеш ва талошу заҳмати бардавоми ҳар як фарди бедордили ҷомеа баҳри худшиносӣ, маърифат ва фарҳанги во-лост. **Истиқлолият** — ин хонаи обод, рӯйи сурх, сари баланд, зиндагии осоишта ва соҳибдавлативу соҳибватанӣ аст (*Абдулҳамиди Самад*).

Машқи 16. Бо мазмуни матн шинос шавед ва истилоҳоти вобастаи шабакаҳои электрониро дар алоҳидагӣ нависед. Хусусиятҳои услуби илмиро аз рӯйи матн муайян намоед.

ИНТЕРНЕТ

Интернет гуфта шабакаи куллан фарогири компютери ро меноманд. Худи мафҳум маънои «байнишабакаҳо»-ро дорад. Ин шабакаест, ки дигар шабакаҳои алоҳидаро ба ҳам мепайвандад. Сохтори мантиқии

Интернет иттиҳоди ба худ хоси вертуалиест, ки фазои ба худ хоси иттилоотӣ дорад.

Интернет табодули ахборро байни тамоми компютерҳое, ки ба шабака дохил мешаванд ва ба он пайвастанд, таъмин мекунад. Навъи компютер ва чигунагии системаи амалиёти компютер муҳим нест.

Ба ҳам пайвасташавии шабакаҳои имкониятҳои бузург доранд. Тавассути компютери худ ҳар як абоненти Интернет метавонад ба дигар шахрҳои ахбор фиристад, каталоги китобхонаҳои мамлакатҳои гуногунро аз назар гузаронад, бо муҳовараҳои охирин пажӯҳишгоҳҳо, осорхонаҳои ҷаҳон шинос шавад. Дар конфронсҳои ширкат варзад ва дахҳо бо абонентҳои дигар мамлакатҳои бозии мухталиф гузаронад. Интернет ба ихтиёри ниёзмандонаш боз бисёр дигар манбаъҳои машғулиятҳои гуногунро волегузорад.

Ячейкаи асосии Интернет — шабакаҳои ҳисоббарории маҳаллӣ (локалӣ) мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки Интернет на фақат байни компютерҳои алоҳида алоқа барқарор мекунад, балки барои ба ҳам пайвастагии воҳидҳои боз ҳам калонтар — яъне, гурӯҳи компютерҳои роҳ мекушояд. Дар сурати бевосита пайваст будани як ҳиссаи шабакаи маҳаллӣ ба Интернет ҳар як истигоҳи кории ин шабака ҳамчунон метавонад бо Интернет пайваст шавад. Ба ҷуз ин боз компютерҳои мавҷуданд, ки ба Интернет мустақилона пайваст шудаанд, ки онҳоро хост — компютер меноманд, ки ҷузъи муайяншавандааш калимаи англисӣ «host» буда, маънояш ҳуҷаин аст. Ҳар як компютери ба шабака пайвастшуда нишонии худро дорад, ки аз рӯи он абонент аз ҳар канори рӯи олам онро ёфта метавонад (*Аз «Асосҳои фаъолияти тижоратӣ»-и А. Қодиров*).

Машқи 17. Истилоҳи хоси фанни маданияти суҳанро муайян намоед ва ба дафтар рӯбардор кунед.

Ҳусни маъниро бо ҳусни баён зоҳир намудан маданияти суҳан аст. Маданияти суҳан дуруст, содда, фаҳмо ва дар айнаи замон зебову ҷароғатир ифода кардани фикр аст. Як унсури муҳими инкишофи ҷароғатир инсон бояд ҳамаи ҳусни суҳан, ҳамаи нутқи маданият дилкаш бошад (*Аз «Забони мо — ҳастии мост»-и М. Шукров*).

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Маънои вожаи **публика** шунанда ё бинанда буда, **публицистика** адабиёти илмӣ сиёсӣ иҷтимоӣ доир ба масъалаҳои доғи рӯз аст. Услуби баёни рӯзноманигорӣ ё публицистӣ ба тарзи хаттӣ ва шифоҳӣ ҷараён мегирад. Хабару мақолаҳои гуногун дар нашрияҳо, дастурҳои тарғибот (инчунин

матнҳои қаблан таҳияшудаи суҳанронии гўяндагони радиою телевизион) ба тариқи навиштор, вале суҳанони ташвиқгарон дар ҷамъомаду ҷамоиишҳо, мусоҳибаҳои мухбирони радиою телевизион бо шахсони гуногун ба тарзи шифоҳӣ воқеъ мегардад.

Мақсади публитсистика аз рӯйдодҳои дохилию хориҷӣ зуд воқиф намудани хонандагон, шунавандагону бинандагони радиою телевизион, тарғиби гоёҳои пешқадами замона, воқеъбинона баҳо додан ба ҳодисаву воқеаҳои рӯзмарраи иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию фарҳангӣ, бедор намудани ҳисси меҳрубонӣ ба падидаҳои матлуб ё ҳисси нафрат ба воқеаҳои номатлуб, ба тадбирҷӯӣ ва амал водор намудани ҷомеа аст. Ҳамин ҳадаф ду вазифаи асосии услуби рӯзноманигориро муқаррар менамояд: хабар додан ва таъсир расондан. Дар адои вазифаи аввал истифодаи калимаю истилоҳоти сиёсӣю иҷтимоӣ, таркибу ифодаҳои маъмул (стандартӣ), яқрании ифодаи фикр, фаровонии факту рақамҳо мушоҳида мешавад.

Агар дар маводи хабарӣ аз кор фармудани воситаҳои муассири луғавӣ, фразеологӣ, калимасозӣ, иборау ҷумлабандӣ худдорӣ карда шавад, дар очерк, лавҳа, памфлет, фелетон доираи истеъмоли сарватҳои луғавии забон хеле васеъ гардида, баробари калимаҳои умумистеъмол ва муътадилмаъно чунин унсурҳои луғавӣ ҳам кор фармуда мешаванд, ки обуранги услубию ҳиссӣ ва хусусияти ифоданоки доранд. Аз ин ҷиҳат маводи хабарии расонаҳо ба услубҳои расмӣю илмӣ қаробат пайдо кунад, забони жанрҳои мазкури журналистика ба услуби бадеӣ монандӣ зоҳир менамояд.

Дар услуби публитсистӣ луғатҳои сиёсӣю иҷтимоӣ, калимаю истилоҳоти ҳоси одобу ахлоқи ҷомеа, соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт, маориф, илму фарҳанг ба тарзи фаровон кор фармуда мешаванд. Унсурҳои луғавию фразеологӣ вобаста ба талаботи жанрҳои публитсистика интихоб ва истеъмол мегарданд. Аз таркиби луғавии маводи нашрия, радио ва телевизион аён мегардад, ки он ба кадом мавзӯи ҳаёти ҷомеа бахшида шудааст.

Услуби рӯзноманигорӣ аслан тақаллуф ва суҳанпардозиро намераварад, зеро суҳаноронии безарурат дар жанрҳои хабарӣ ба осон ва равшан дарк намудани асли мақсад ҳалал мерасонад: Онҳо (деҳқонон) бо дашт панҷа ба панҷа дарафканд, нусрат аз пайи нусрат ба даст меоваранд. Маъноии феъли **дарафкандан андохтан, рехтан, берун кардан, афшондан, пошидан** буда, бо калимаи панҷа ҳеҷ гуна

муносибати маъной надорад. Таъбири нусрат аз пайи нусрат ба даст овардан ҳам ғалат аст, чунки одатан ғалаба аз пайи ғалаба ба даст овардан мегӯянд.

Сармақола, мақолаи назарии сиёсӣ, мақолаи ахлоқию тарбиявӣ, обзори байналхалқӣ, мухбирнома (корреспонденсия), репортаж, фелетон, памфлет, мусоҳиба, лавҳа, очерк, шарҳи варзиш аз ҷумлаи жанрҳои публицистика ба шумор мераванд.

Машқи 18. Истилоҳи хоси услуби рӯзноманигориро вобаста ба жанр, касбу пеша, марҳила ва услубҳои кор ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо карда нависед.

Фелетон, памфлет, таҳия, чараёни таҳия, луқма, мусоҳиба, ороиши матбуот, рӯзнома, маҷалла, рӯзноманигор, журналист, мухбир, ахбор, пародия, эпиграмма, хабарнигор, хабар, ҷарида, корреспондент, мухбирнома, газета, журнал, амсила (макет), амсиласозӣ (макетсозӣ), лавҳа, очерк.

Машқи 19. Матро хонед, пас аз он ягон мавзӯи фарҳангии воқеиро интихоб намуда, хабар нависед ва ба он сарлавҳаи созгору ҷолиб фикр кунед.

Дар соҳаҳои матбуот, корҳои ноширӣ ва ахбор асосҳои зарурии ҳуқуқӣ фароҳам оварда шуданд, зиёда аз 10 қонун ва беш аз 30 ҳуҷҷатҳои зерқонунӣ қабул гардиданд. 1677 корхонаи ноширӣ, 118 нашриёт аз қайди давлатӣ гузаронида шуданд. Дар китобхонаи миллии Ўзбекистон ба номи Алишери Навоӣ, ки бо технологияҳои замонавӣ мучахҳаз гардидааст, дар 14 маркази вилоятии иттилоотиву китобхонавӣ, тақрибан 200 маркази ахбору захираи муассисаҳои таълимии маркази ноҳия ва шаҳрҳо қори ба аҳоли пешниҳод кардани хидматҳои иттилоотиву китобхонавӣ, дар маҷмӯаҳои «Китоби олам», «Шарҳи зиёкори», «Ўздав-китобсавдотаъминоти» хидмати вобаста ба савдои китоб ба роҳ монда шуд. Аз ҷониби Бунёди ҷамъиятии «Эҷод», ки дар назди Иттифоқи нависандагони Ўзбекистон таъсис ёфтааст, нахустин китоби нависандагону шоирон, бахусус ҷавонон бо теъдоди зиёд чоп мешавад (*Аз рӯзномаи «Овози тоҷик»*).

Машқи 20. Бо воҳидҳои фразеологӣ зерин ҷумлаҳо созед. Имконоти услубиашонро бо баёни фикр маънидод намоед.

Аз ўҳдаи коре баромадан (набаромадан), арақи ҷабин рехтан, камари ғиммат бастан, ба марра расидан, саҳми худро гузоштан, аҳамияти калон доштан, нуқтаи назар, рол (нақш) бозидан, паси сар кардан,

боздид ба амал овардан, чашми корро доништан (надоништан), чомаи амал пўшидан, ба аҳди худ вафо кардан.

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Услуби забони ҳуҷҷатнигорӣ якрангу якнавохт ва камтаъсир аст. Ҳар мафҳум бо номи мушаххаси худ ифода меёбад, бо муродифҳо ё ҷонишинҳо иваз намешавад, бинобар ин дар забони ҳуҷҷатҳои давлатӣ калимаю истилоҳоти сиёсӣ такрор ба такрор меоянд. Калимаҳо маънои истилоҳӣ гиранд, аз маъноҳои дигар ва тобишҳои маъно ӯрӣ мегарданд. Дар ифодаи фикр ба мантиқи суҳан бештар эътибор дода мешавад. Матни услуби забони расмӣ ё идорӣ ба сархату бандҳои мушаххас ҷудо мегардад. Кўшиш ба ҳарч медиҳанд, ки ҳар ҷумла як фикри дақиқро кушоду равшан ифода намояд, мазмуни духӯра пайдо накунад.

Ҳадафи услуби расмӣ маълумоти дақиқро (асосан ба тариқи хаттӣ) ифода кардан аст, бинобар ин фикр бо ёрии ҷумлаҳои содаи пурраи хабарӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ, ки дар таркибашон ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, сабаб, мақсад, шарт, хилоф доранд, ифода меёбад.

Соҳтори қисми зиёди ҳуҷҷатҳои идорӣ аз оғоз то ба анҷом якгуна аст ва барои осон кардани ҳуҷҷатнигорӣ асли матлаб, ки факту рақамҳо ва ё дархости ҳар фардро дар бар мегирад, дар қолабҳои қаблан сабтшуда (ҷунончи, дар ҳолнома (тарҷумаи ҳол), номаи камол, шиноснома, зоднома (шаҳодатномаи таваллуд ва ғайра) ворид карда мешаванд.

Машқи 21. Хонед, тартиб ва қисмҳои асосиашро дар хотир нигоҳ доред. Бо мақсади аъзо шудан ба китобхона ба номи китобдор ариза нависед.

Ариза

Ариза — ҳуҷҷатест, ки одатан арз ё дархости касро дар бар мегирад ва ба номи ташкилот ё сардори идора навишта мешавад. Мазмуни ариза бояд кўтоҳ ва возеҳ бошад. Ариза аз қисмҳои зерин иборат аст:

Фамилия, ном ва номи падар ё ҷойи истиқомати аризадиҳанда.

Номи ҳуҷҷат.

Баёноти аниқи арз.

Рўйхати (номгўйи) ҳуҷҷатҳои ба ариза иловашуда.

Таърихи навишт.

Имзои муаллиф.

Номи шахси гиранда (адресат), ки ариза ба унвони вай навишта шудааст.

Намунаи ариза

Ба роҳбари маҳфили «Забоншиносони ҷавон»
Фирдавси Равшанзода аз номи донишомӯзи
синфи X Комрони Ҷамшедзод

Ариза

Хоҳиш мекунам, ки маро ҳамчун аъзои маҳфили «Забоншиносони ҷавон» қабул кунед.

Имзо

К. Ҷамшедзода

3 сентябри соли 2017

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Дар ариза номи муассиса, донишкадаю донишгоҳ, инчунин ному насаби муаллиф пурра навишта мешавад. Дар аризаҳое, ки нависанда чун шахрванд ба унвони ягон мақом менависад, бояд ба ҷойи вазифа нишонаи маҳалли зисташро зикр намояд.

Ариза бо компютер ва машинка чоп карда намешавад. Шахси аризанавис бо дастхати худ навишта, ба ҷойи дар назар дошташуда ва ё ин ки ба шахси масъул, роҳбар месупорад. Матни ариза бо баёни мақсад сар шуда, бо он хотима меёбад. Дар матни ариза ҷо додани калима ва ибораҳои **рафиқ, рафиқа, ба рафиқ, рафиқи муҳтарам, маълум мекунам, ки, бо эҳтиром, бо сипосгузорӣ, бо баробари** навиштани ин ариза ғалати услубӣ ва нодуруст навиштани матни ариза мебошад. Баъд аз навиштани номи муассиса ва роҳбар, инчунин ному насаби хеш калимаи ариза дар мобайн бо ҳарфи калон навишта мешаваду пас аз он аломати нуқта гузошта намешавад. Ба қавсайн гирифтани, аз ҳар ду тараф хати нишебдор гузоштан ва аз болои имзо хат кашидан мумкин не, зеро ин хато аст.

Машқи 22. Ба шахси ба дил наздику аз дида дуратон мактуб нависед. Баъд аз навиштани мактуб онро бодиққат хонда, ғалатҳояшро ислоҳ карда, ба лифофа андозед.

Як намунаи номаи шодбош:

Бародари муҳтарам!

Ба муносибати Иди фирӯзи Наврӯз Шуморо аз самими қалб табрик менамоям. Умедворам, ки ба дарки наврӯзҳои бешумор муваффақ гардед.

Худованди таоло ин соли тозаро ба Шумо ва ҷомеи оилаи Шумо муборак ва масъуд гардонад.

Таърих ва имзо.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Бо услуби илмӣ чӣ гуна навиштаҷот таълиф мешаванд?
2. Услуби илмӣ дорои чӣ гуна аломатҳои забонӣ мебошад?
3. Аломатҳои услуби илмиро аз рӯйи матни боло шарҳ диҳед.
4. «Публицистика» аз кадом забон гирифта шудааст ва чӣ маънӣ дорад?
5. Соҳаи асосии корбурди услуби публицистӣ кадом аст?
6. Хосияти забони услуби публицистӣ аз чӣ иборат аст?
7. Мавриди корбасти услуби коргузорӣ кадом аст?
8. Аломатҳои услуби коргузорӣ кадомҳоянд?

ТЕСТ

1. Истилоҳот аломати барҷастаи кадом навъи шоҳаи услубӣ аст?

а) гуфтугӯӣ	б) расмӣ
в) бадеӣ	г) илмӣ
2. Ҳуҷҷатнигорӣ ба кадом шоҳаи услубӣ мансуб аст?

а) услуби бадеӣ,	б) услуби расмӣ коргузорӣ
в) услуби публицистӣ	г) услуби илмӣ
3. «Иқтибос» чӣ маъно дорад?

а) овардани мисол	б) нақли воқеа
в) зикри порча	г) овардани далел аз сарчашма

ДАРСИ 5. ВОСИТАҲОИ ОБРАЗНОКИ ЛАФЗӢ ҶУН ЗАХИРАӢ УСЛУБИӢ НУТҚ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Воситаҳои образноки лафзӣ, пеш аз ҳама, санъатҳои бадеиро фаро мегиранд. Дар бобати ороиш ва ифодаи пуробуранги сухан ҷамъи воситаҳои тасвири бадеӣ аҳамияти калон доранд.

Маҷоз — воситаи захираи услубӣ, каломи бадеӣ. Қувваи тасвирии маҷоз он қадар аст, ки бо ду-се калима як ҳисси амиқ, як ҳолати мураккаб, як манзараро нишон дода метавонад, на фақат пеши назар нишон медиҳад, балки сабаб ва моҳияти ҳодисаро мекушояд. Аз ин ҷиҳат имконоти маҷоз барои ифодаи мақсад ва тас-

вири бадеи хеле калон аст. Бесабаб нест, ки мардум ба маҷоз ихлоси махсус доранд ва нависандагон онро бисёр ба кор мебаранд. Шоирон, ки ҳар яке устои забардасти сухан мебошанд, бо офаридани маҷозҳои гуногун баробари таъмин намудани фасоҳати баёни худ дар инкишофи таркиби луғавӣ ва воситаҳои бадеии сухани тоҷикӣ ҳиссаи бисёр бузург ҳамроҳ кардаанд.

Ташбеҳ монанд кардан аст. Он дар роҳи барҷаста, равшан ва зебо ифода намудани ягон лавҳаи бадеи хизмат мекунад. Ташбеҳ аз калимаҳои ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда таркиб меёбад. **Чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунон ки, гӯё, гӯиё, -осо, -сон, -ваш, -вор, -барин** воситаҳои ёридиҳандаи монандӣ мебошад.

Тавсиф муайянкунандаи бадеи мебошад, ки муҳимтарин хусусияти чизе ва ҳодисаеро ифода мекунад. Калимаҳои ҳастанд, ки як ё якчанд сифати доимӣ доранд. Ин сифатҳои, ки ҳамеша бо калимаи муайяне меоянд, низ тавсиф номида мешаванд. Он дар нутқи гуфтугӯӣ ва адабии суханҳои ситоиши мутантанро барҷаста мегардонад.

Муболиға калимаи арабӣ буда, маънояш «дар кор саҳт кӯшидан» аст. Он дар нутқи гуфтугӯӣ ва адабии бо мақсади барҷаставу пурқувватар ва ё ин ки бараъкс баён кардани ҳулку атвор, шучоат, матонат, рафтору кирдори шахс, инчунин ҳолат, вазъият, амалиёти амал интиҳоб карда мешавад.

Таҷнис. Калимаи ҳамҷинсу ҳамшакли ифодакунандаи маъноҳои гуногун омоним (таҷнис) ном дорад. Дар забони гуфтугӯӣ ва адабии калимаҳои ҳастанд, ки таркиби овозиашон якхела буда, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Ин хел калимаҳоро дар илми забоншиносӣ — омоним (ҳамгуна) ва дар илми адабиётшиносӣ — таҷнис мегӯянд. Калимаҳои ҳамшакл дар гуфтор ва навишт барои бозии лафзӣ (таҷнис) имконияти фаровон ба вучуд меоранд. Адибон калимаҳои ҳамшаклро ба маънии гуногун кор фармуда, порчаҳои дилчаспу муассир эҷод кардаанд.

Суолу ҷавоб. Дар баъзе ҳолатҳо шахс эҳсосоти ботиниро бо санъати бадеи — суолу ҷавоб баён мекунад. Суоли ҷавобталаби мантиқӣ аз ҷониби шахси якуми танҳо ва шахси сеюми ҳам гуфта мешаваду ҷавоби онро шахси дуюм ва сеюми танҳо мегӯяд. Дар санъати суолу ҷавоб бештар калимаҳои **гуфт, гуфто, гуфтам, гуфтамаш, гуфтанд** серистеъмол мебошад, ки пас аз онҳо ду нуқта, тире ва савол, тире ва нуқта, тире ва хитоб гузошта мешавад.

Адибони классик ва муосир бо санъати суолу ҷавоб шеър ва ғазалҳо эҷод кардаанд.

Машқи 23. Ибораҳои «нўги калоба», «нўги ришта»-ро ба дафтар нависед. Хусусиятҳои маҷозиашонро шарҳ диҳед.

Модарам нўги калобаи чигилшудаи аҳволи падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот меҳост. Бинобар ин ғапковӣ карда пурсида буд (*С. А.*). Вай пас аз каме хондан ба онҳо изҳори миннатдорӣ намуд. Зеро нўги ришта ёфт шуд (*Б. О.*).

Машқи 24. Ташбеҳ ва воситаҳои ёридиҳандаи монандиро муайян кунед.

Парирӯё, ниҳон медорӣ асрор,
Сухан дар парда мегӯй паривор.
Чаро чун гул занӣ дар пӯст ханда?
Сухан бояд чу шаккар пӯстканд.

Низомии Ганҷавӣ

1. Бибӣ Оиша аз шунидани ин воқеаи ногаҳонӣ, ки хабари фироқи доимии ягона фарзанди дилбандашро мерасонид, зор-зор чун абри навбаҳор гирифта бетоқатӣ мекард. 2. Гулбибӣ як ғунҷаи нашукуфта буд, ки умеди як олам шукуфтанҳо дар дил дошт. Ба ҳавои ҳамсафари меҳрубонаш шукуфт (*С. А.*). 3. Деҳаи Гулзор дар назараш доман паҳн карда, ўро беовоз сўяш меҳонд. 4. Сари чун санги осиеб вазнинаш гирди тири гарданаш давр мегашт. 5. Рағҳои ду чакааш мисли ҷўҷаи нав аз тухм баромада мезаданд (*Гулрухсор*).

Машқи 25. Байтро хонед, мазмунашро шарҳ диҳед. Гўед, ки муболиға ва тавсиф дар тасвир бо кадом мақсад корбаст шудааст.

Зи анбўҳи мардум дар он анҷуман,
Набуд лек як ҷойи сўзан задан.

Садриддин Айний

Ба деҳ аз ҳар тараф одам даромад,
Замин гўё кафид, одам баромад.

Мирзо Турсунзода

Рўят — дарёи ҳусну лаълат — марҷон,
Зулфат — анбар, садаф — даҳан, дурр — дандон.

Абрў — киштию чини пешонӣ — мавҷ,
Гирдоби бало — ғабғабу чашмат — тўфон.

Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ба чашми нимбедорат, ба рухсори гули норат,
Ба ҳар як пилтаи абрў, ба обу тоби гесўят,
Ба лабҳои гулобиранг, гашти қадди дилчўят,
Бубахшидам ҷавониро,
Ту дониву ниғаҳдорат.

Лоиқ

Машқи 26. Матнро хонед, санъатҳои бадеиро муайян карда, ба дафтар нави-
сед. Гўед, ки дар матн кадом санъатҳои бадеи бештар ва бисёртар корбаст гарди-
дааст.

Ин бача на аз об, на аз оташ, на аз бод ва на аз хок — аз ҳеч чизе
наметарсид, ў ҳамеша тайёр буд, ки бо душманон мубориза кунад: ў
гоҳо уқобмонанд ба фазои бепоёни фалакӣ парвоз менамуд; гоҳо са-
мандарвор худро ба оташҳои оҳангудоз мезад; гоҳо ҳамчун наҳанг дар
баҳрҳои бепоён шиноварӣ мекард; гоҳо мисли сели беамон тўдаҳои
хокро, ки роҳи ўро банд мекарданд, чаппаву роста карда мепартофт.

Агар душман абртўда дар ҳаво пайдо шавад, ў боди бунёдкан гарди-
да, вайро пароканда ва несту нобуд мекард; агар душман дар баҳр ба ў
муқобилат кунад, ў марди кўҳшикан шуда вайро аз роҳи об ба мағоки
хок мефиристод ва агар душман монанди ҳайвоноти ваҳшии дарранда
дар бешаҳо ба ў рў ба рў шавад, ў ҳамчун наррашери далер бо як ҳамла
вайро қир карда мепартофт. Ин бача дар ин гуна муборизаҳо ҳеч мон-
да намешуд, билъакс ў дар поёни ҳар як мубориза ва ҷангу ҷўш боз
ҳам пурқувваттар ва пухтатар шуда мебаромад. Гўё ў аз пўлод сохта
шуда буд, ки оташи мубориза ўро обутоб дода, бурротар ва хамнаҳў-
ранда карда мебаровард (*Аз очерки «Деву Ҳафтсар»-и С. Айни*).

Машқи 27. Порчаҳои поёниро хонед, калима ва таркибҳои ҳамгунаро муай-
ян намуда, баҳри шарҳу маънидод пардозед.

Гуфтам: Давои дарди диламро хате навис,
Гуфто: Давот чун бинависам, давот нест.

Камоли Ҳуҷандӣ

Домони ту, эй бути ситамгар,
Сар медиҳаму намедиҳам сар.

Абулқосим Лоҳутӣ

Машқи 28. Ғазалро хонед, ба мазмуни суол ва ҷавобҳо эътибор диҳед. Гӯед, ки пеш аз суол ва ҷавобҳо кадом калима навишта ва баъд аз он чӣ гуна аломати китобатӣ гузошта шудааст?

Гуфтам: «Ғами ту дорам», Гуфто: «Ғамат сар ояд».
 Гуфтам, ки: «Моҳи ман шав!» Гуфто: «Агар барояд».
 Гуфтам: «Зи меҳрварзон расми вафо биёмӯз!»
 Гуфто: «Зи хубрӯён ин кор камтар ояд».
 Гуфтам, ки: «Бар хаёлат роҳи назар бибандам»,
 Гуфто, ки: «Шабрав аст ў, аз роҳи дигар ояд».
 Гуфтам, ки: «Бўйи зулфат гумроҳи оламам кард».
 Гуфто: «Агар бидонӣ, ҳам ў раҳбар ояд».
 Гуфтам: «Хушо ҳавое, к-аз боди субҳ хезад».
 Гуфто: «Хунук насиме, к-аз кўйи дилбар ояд».
 Гуфтам, ки: «Нўши лаълат моро ба орзу кушт».
 Гуфто: «Ту бандагӣ кун, к-ў бандапарвар ояд»
 Гуфтам: «Дили раҳимат кай азми сулҳ дорад?»
 Гуфто: «Магўй бо кас, то вақти он дар-ояд».
 Гуфтам: «Замони ишрат дидӣ, ки чун сар омад?»
 Гуфто: «Хамўш, Ҳофиз, к-ин ғусса ҳам сар ояд».

Ҳофиз Шерозӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Дар нутқ маҷоз бо чӣ мақсад истифода бурда мешавад?
2. Маънои ғайриаслии калима ва ибораҳо аз маънои аслии чӣ гуна фарқ дорад?
2. Ташбеҳ аз чӣ гуна калимаҳо иборат аст?
3. Воситаҳои ёридиҳандаи ташбеҳ кадомҳоянд?
4. Муволиға дар забони гуфтугӯ ва адабӣ бо кадом мақсад истифода бурда мешавад?
5. Калимаҳои ҳамчинсу ҳамшакли ифодакунандаи маънои гуногун дар илми забонишиносӣ ва адабиётшиносӣ чӣ ном доранд?
6. Калимаҳои ҳамшакли ифодакунандаи маъноҳои гуногун дар забони адабӣ бо чӣ мақсад корбаст мешаванд?
7. Дар санъати саволу ҷавоб чӣ гуна калимаҳо бештар истеъмол мешаванд?
8. Пас аз калимаҳои **гуфтам**, **гуфтамаш**, **гуфтанд**, **гуфт** ва **гуфто** кадом аломатҳои китобат гузошта мешаванд?
9. Дар санъати суолу ҷавоб ғайр аз аломати нохунак ва савол боз кадом аломатҳои дида мешавад?
10. Доир ба санъатҳои бадеӣ: маҷоз, тавсиф, ташбеҳ, суолу ҷавоб мисоле нависед.

КОРБАСТИ УНСУРҲОИ ЛЕКСИКӢ **ДАР УСЛУБҲОИ НУТҚ**

ДАРСИ 6. УСЛУБИЁТИ МУРОДИФҲОИ ЛУҒАВӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Муродифот чунин калимаҳоянд, ки ба як ҳиссаи нутқ тааллуқ дошта, маъноӣ (ё яке аз маъноҳои) луғавиашон комилан бо ҳамдигар мувофиқ меояд ва ё бо тобишҳои маъноӣ луғавӣ ва обуранги услубиашон аз ҳамдигар фарқ мекунад. Муродифҳои назмшиносӣ ва поэтика, математика ва риёзиёт (риёзи), изофат ва бандаки изофӣ ҳамеша ва доимо истилоҳ ва калимаҳои баробармаъноянд ва дар забон бо маъноӣ муштарак ба андозаи баробар ба кор бурда мешаванд. Ин ҳодисаро бештар дар истилоҳоти илмӣ мушоҳида мекунем: **духтур — пизишк, зоотехник — ветеринар — молдухтур.**

Муродифҳо бо тобишҳои маъноӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад, бинобар ин, дар ҳама гуна мавридҳо якдигарро иваз карда наметавонанд: Ман дар дили худ гуфтам, ки: «Ман ин тангаро аз дасти ин аблаҳ хоҳам ситонд» (*Восифӣ*). Феъли **ситондан** аз **гирифтан** ва **рабудан** бо тобиши бо зӯрӣ гирифтан фарқ мекунад. Дар силсилаи муродифҳои **овоз, садо** ва **бонг** калимаи охирин овози баланд ва пурҳайбатро ифода мекунад. Калимаи **овоз** ба ҷонзодҳо ва **садо** ба ҷисмҳои бечон нисбат дорад.

Машқи 29. Ҷумлаҳои зеринро бодикқат хонед ва мувофиқи мазмуни матнҳо ба ҷойи сенуқта аз силсилаи муродифоти калимаҳои воҳидҳои фразеологии **дидан, чашм дӯхтан** ва ғайра таъбири мувофиқро гузоред.

Зарафшонро пеш аз ин ман бисёр... ва манзараҳои онро дар Самарқанд, дар Миёнколот, дар деҳаи Соктаре... 2. Муҳаббат камсавод буд, ҳарчанд ба рӯйи қоғаз ..., хонда натавонист. 3. Ман ба тарафи торикии шаб, ба тарафи дарё ва кӯҳсори сар ба фалак кашида... саҳифаҳои сиёҳи таърихро аз ҳаёл меғузаронидам. 4. Ҷавон аз асп фурумада, ба атрофаш эҳтиёткорона 5. Гӯё дар умраш аввалин бор... (маро, ба ман, аз ман). 6. Ҷӯпон дар баландӣ хомӯш истода (марғзорро, ба марғзор, аз ман).

марғзор) 7. Кампир саросемавор (гирду атрофи ҳавлиашро, ба гирду атрофи ҳавлиаш) ..., лекин ҷойи муносиби пинҳонкунӣ наёфт.

Машқи 30. Аз силсилаи муродифҳои калимаҳои мувофиқро интихоб карда, ҷумлаҳоро ба дафтар нависед ва шарҳ диҳед, ки чаро маҳз ҳамин калимаро интихоб намудед.

1. Соатҳои дароз аз пайи трактору комбайнҳо тохта, на хастагиро (мефаҳмиду, медонисту) на гуруснагиро. 2. Охуро аз сайёд ба дираме бихарид (бираҳонид, раҳо кард) ва гуфт: «Он ки бегуноҳро аз куштан (бираҳонад, раҳо кунад), ҳаргиз бегуноҳ кушта нашавад. 3. Саворон дар талоши гелос шоҳу навдаҳои онро мешикастанд ва аз дасти якдигар (мегирифтанд, меситонданд, мерабуданд). 4. Арақи шӯр аз ҷабин бо ғўшаи чашм ва кунҷи лабонаш (мечакид, мерехт, метаровид, мешорид).

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Дар муродифҳои луғавӣ на танҳо мафҳумҳои ашё, аломат ва амалу ҳолат, балки баҳои мусбат ё манфие ҳам ифода меёбад, ки онро сарбории маъноӣ ҳисси ё обурангии ҳиссии мусбат ё манфии калимаҳо меноманд. Аз ин ҷиҳат дар силсилаи муродифҳои луғавӣ як калима мафҳумро ҳолисона, вале муродифи дигари он ғаразнок ифода мекунад. Масалан, калимаи ҷанг амалро муътадил, **набард** бо обурангии ҳиссии мусбат, пой мафҳуми узви баданро муътадил, линг бо обурангии ҳиссии манфӣ ифода мекунад. Дар сурати ба назар нагирифтани чунин сарбории маъноӣ калимаҳо ғалати услубӣ, яъне бемавқеъ кор фармудани унсурҳои луғавӣ рӯй медиҳад: Як ҷавони тахминан бистсола ... чашмонаш дурахшон, лекин андешаманд, пешонааш фарох, лекин пурчин, рухсорааш чун себи сурх тобон, лекин ғамгин, ки аз башарааш андешамандӣ намоён буд, ба ҳаёл фуру рафта, дар ғўшае аз бошишгоҳи мардум дуртар менишаст (С. А.). Дар ин матн аз силсилаи муродифҳои **рӯй** калимаҳои **рухсора** ва **башара** ба як шахс нисбат дода шудааст. Калимаи **рухсора** обурангии мусбат, вале калимаи **башара** тобиши манфӣ дорад. Истеъмоли калимаи **башара** ғалати услубист.

Ҳама гуна муродифҳои луғавӣ ҳам дар забони гуфтугӯ, ҳам дар забони хаттӣ ё китобӣ ва дар услубҳои гуногуни нутқ (расмӣ, илмӣ, бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират) яксон кор фармуда намешаванд.

Машқи 31. Муродифҳои луғавии дар матнҳои зерин бо чӣ мақсад кор фармудашударо муайян номед.

Ноне, ки фақир мебахшад, ҳазор нон арзиш дорад, ноне, ки доро медиҳад, беш аз як нон намеарзад (*Ҳичозӣ*). 2. Лекин ин гуна сангҳо ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо шуда буданд. 3. Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта, аз таҳсил карданам умеди худро канда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд. 4. Одина ягон-ягон рамаро аз назар гузаронда, дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест (*С. А.*).

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. *Муродиф чист?*
2. *Чӣ гуна воҳидҳои забон муродиф мешаванд?*
3. *Чӣ гуна калима ва таркибҳои муродифи луғавӣ меноманд?*
4. *Муродифҳои луғавӣ калимаҳои баробармаъноанд ё фарқияте ҳам доранд?*
5. *Муродифҳои маъноӣ ва услубӣ чӣ гуна силсилаи калимаҳои ҳаммаъноанд?*
6. *Чӣ гуна муродифҳои луғавиро матнӣ мешуморанд?*
7. *Муродифҳои луғавӣ аз вариантҳо ё қаринаҳо чӣ фарқ доранд?*
8. *Муродифҳои луғавӣ чӣ хусусияти услубӣ доранд?*
9. *Муродифҳои луғавии зерин аз ҳамдигар чӣ фарқияти маъноӣ ё услубӣ доранд?*

Чашм — дида — айн — наргис, зуд — тез — даррав, касалиҳои гузаранда — бемориҳои сирояткунанда, мўйсафед — пираки, гузоштан — мондан — ниҳодан, гуфтан — баён кардан — иброз доштан, қисса кардан — ҳикоят кардан — нақл кардан, ангушт — чилик — лелак, серноз — нозпарвар — инчиқ, қабул кардан — пазируфтан.

ДАРСИ 7. УСЛУБИЁТИ КАЛИМАҲОИ ҲАМГУНА ВА НАЗДИКТАЛАФҲУЗ (ПАРОНИМҲО)

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Калимаҳои сермаъно ба ҳамгунаҳо монандӣ доранд. Фарқ танҳо дар ин ҷост, ки байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъно аз ҷиҳати монандии зоҳирии ашёю аломат ё амал ва ё аз ҷиҳати вазифа робитаи маъноӣ вучуд дорад, вале ҳамгунаҳо калимаҳои тамоман гуногунанд, бо якдигар алоқамандии маъноӣ надоранд ё як вақтҳо дошта бошанд ҳам, ҳоло он тамоман ноаён гардидааст. Калимаҳои решагии тоҷикии **бар** ба маъноҳои феъли фармоиш, пешоянди асли, исми ҳосили дарахт, ченаки сатҳ, оғӯш, инчунин дар таркиби баҳро бари араби бо маънои

хушкӣ, калимаи байналмилалии **бар** ба маънои як навъи **тарабхона** ҳамгуна шудаанд.

Ҳамгунаҳо мисли калимаҳои сермаъно дар услубҳои бадеӣ, рӯзно-манигорӣ ва муошират ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ — санъати таҷнис истифода мешаванд:

Фарқ аст миёни он ки ёраш дар **бар**,
 Бо он ки ду чашми интизораш **бар** дар.
Саъдии Шерозӣ

Қарор аз дили ман рабуд **он нигор**,
 Бад-он анбарин турраи беқарор.
 Нигор аст рухсораи ман ба хун,
 Зи ҳичрони рухсораи **он нигор**
Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ман, ки имрӯз ҳалоки **дами ҷонбахши** туям,
Дами Исо чӣ кунам, чун **дами** ту ин дам нест
Ҳофизии Шерозӣ

Дар байти Саъдӣ ҳамгунаи пешоянди **дар** ва исми **бар** (назд, оғӯш) ва пешоянди **бар** ва исми дар (даромадгоҳи хона) ҳамгунаҳои луғавию дастурӣ, дар мисраъҳои Рӯдакӣ ҳамгунаҳои луғавии **нигор** (маъшуқа ва рангин), дар байти Ҳофиз ҳамгунаҳои луғавии **дами ҷонбахш** (висоли ёр), **дами Исо** (нафаси зиндакунандаи Исо пайғомбар), **дами ту** (висоли ёр), **ин дам** (ҳоло, ин замон) омадааст.

Ҳамгунаҳо дар гуфтор ҳамгуна шаванд, овозӣ (омофон), дар навиштор ҳамгуна шаванд, навишторӣ (омограф) меноманд:

Имрӯз шоҳи анҷумани **дилбарон** якест,
 Дилбар агар ҳазор бувад, **дил бар** он якест.
 Қобили ин гуфтаҳо шав **гӯшвор**,
 То ки аз зар созамат нав **гӯшвор**.

Ҳангоми қироати байти аввал исми **дилбарон** бо таркиби **дил бар** он як гуна ба гӯш мерасад. Дар байти дуюм ду калимаи **гӯшвор** дар навишт як гуна, вале аз ҷиҳати ҷойи задаи калима аз ҳамдигар фарқ мекунанд: дар калимаи **гӯшвор** (гӯш барин) задаи ҳиҷои охи-рин ноаёнтар, вале дар калимаи **гӯшвор** (асбоби зебу зинат) хеле равшан эҳсос мешавад.

Машқи 32. Бо маъноҳои гуногуни калимаҳои *хор, боз, банд, бор, ток, чанг, газ, сахт, шаст* ибора ё ҷумла созед ва сарчашмаи пайдоиши ҳамгунаҳоро гӯед. Аз фарҳанг истифода бурда, фарқияти маъноии ҳамгунаҳоро шарҳ диҳед.

Машқи 33. Калимаҳои наздикталаффузи зерин чӣ маъно доранд? Бо ҳар кадоми онҳо ибора ё ҷумла созед ва фарқияти маъноии онҳоро шарҳ диҳед.

Ризо — розӣ, рустан — растан (рустанӣ — растанӣ), сукут — субут, фуру гирифтани — фаро гирифтани, қувва — қувват, мулоим — мулоимат, ҳимоя — ҳимоят.

Машқи 34. Кадом шакли калима дуруст аст? Онро ба дафтар нависед ва барои асоснок будани дурустии интиҳоби худ ба луғатҳо муроҷиат намуда собит намоед.

Мусбӣ ё мусбат, зарурат ё зарурият, фарқ ё фарқият, хатоғӣ ё хато, ҳайратомез ё ҳайратангез, пандомӯз ё пандангез.

Машқи 35. Аз матнҳои зерин калимаҳои наздикталаффузро ёфта, ба дафтар нависед ва ҳатти шарҳ диҳед, ки аз ҳамдигар чӣ фарқияти овози доранд ва онҳо дар матнҳо бо кадом мақсад кор фармуда шудаанд.

1. Ишқу ашк пинҳон намонанд. 2. Мард барои ном мемирад, номард барои ном. 3. Дар пеши бача «ҳавлӣ» нагӯй, ки «ҳалво» мешунавд. 4. — Аз дасти меҳнаткашони ситамдида, ки ба даст яроқ гирифтаанд, сари худро саломат гирифта гурехтан ҳам барои амир як зафар аст: ҳарчанд ҷаҳонгир нашавад ҳам, дар хоки бегонагон дар ба дар гашта «ҷаҳонгард» мешавад (С. А.).

Хостам осуда ба кунҷе бинишинам,

Болои ту ногоҳ барангехт балоро.

Сайидои Насафӣ

Машқи 36. Матнҳои зеринро навишта, бурро ва шунаво хонда, гӯед, ки кадом навъҳои ҳамгунаҳо истифода шудаанд.

Тори зулфатро ҷудо машшота гар аз шона кард,

Дасти он машшота мебояд ҷудо аз шона кард.

Хусрави Деҳлавӣ

Макун раҳм бар мардуми бисёрхор,

Ки бисёрхор аст бисёр хор.

Саъдии Шерозӣ

ДАРСИ 8. УСЛУБИЁТИ МУТАЗОДӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Мутазод ё калимаҳои зидмаъно чунин воҳидҳои луғавианд, ки маъноҳои муқобили ҳамдигарро ифода мекунанд. Ҳама гуна калимаҳо мутазод надоранд. Дар калимаҳои сермаъно мумкин аст, ки ҳар кадоме аз маъноҳо мутазод дошта бошад: **бори гарон — сабук, нархи гарон — арзон; қади паст, одами паст:**

Заҳми теғу тир чун хоҳи кашид?

Чун ту аз заҳми забон бигрехти.

Қалолиддин Румӣ

Мутазодҳо ҳамреша ва гуногунреша мешаванд. Дар ташаккули ҷуфти мутазодҳои ҳамреша унсурҳои калимасозии забон ёрӣ мерасонанд: **одами доно — нодон; бохирад, хирадманд — бехирад; ҳунарманд, пурҳунар — беҳунар; ўҳдабаро — ўҳданобаро** ва ғайра.

Мутазодҳо дар таркиби ибора ё ҷумла омада, ба василаи муқобилгузори ашё, аломат, ҳолат, амал, ҳодисаҳои табиат, воқеаҳои зиндагӣ моҳияти масъаларо барҷаста, ҷолиб ва муассир ифода мекунанд, бинобар ин, дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират воситаи муҳими тасвири ҷозибанок ба шумор мераванд. Бесабаб нест, ки адибон калимаҳои муқобилмаъноро номи асару филмҳои бадеӣ қарор додаанд: «Хайр ва шар», «Баҳор ва хазон», «Сурх ва сиёҳ» «Макр ва муҳаббат» ва ғайра..

Мутазодҳо дар зарбулмасал, суҳанони ҳикматноки бузургон, ба хусус, дар назми суннатӣ ва муосири форсу тоҷик воситаи муҳимтарини тасвири бадеӣ ба шумор мераванд: То бад нагӯӣ, нек намеояд. Бисёр талаб макун, ки ба кам зор шавӣ. Кӯтоҳи хирадманд беҳ аз нодони баланд. Шикамсерро чӣ парвои шикамгурусна. Дӯст гирёнда гап мезанад, душман хандонад. Аз дӯсти нодон душмани доно беҳ. Ҳазор дӯст кам, як душман зиёд. Поёни шаби сияҳ сафед аст ва ғайра.

Мутазодҳо дар илми адабиётшиносӣ санъати **тазод** ба шумор меравад, ки он дар асарҳои назмию насрӣ вобаста ба баёни матлаб ва мақсад бомаврид корбаст мегардад.

Машқи 37. Якчанд зарбулмасал ва байт нависед, ки дар онҳо калимаҳои муқобилмаъно кор фармуда шуда бошанд. Муайян кунед, ки мутазодҳо ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд ва маъноҳои муқобили онҳо фақат дар матн зоҳир мегарданд ё бе он ҳам ифода меёбанд.

Машқи 38. Калимаҳои зидмаъноӣ порчаи шеъриро муайян кунед. Имконот ва хусусиятҳои услубиашонро фаҳмонед.

Шукр гўям зиндагиро бо ҳама ширину талх,
Шукр гўям зиндагиро бо ҳама неку бадаш.
Шукр гўям қисматамро бо ҳар он чӣ ҳасту нест,
Шукр гўям бахтро бо омаду ноомадаш.

Лоиқ

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Мутазодҳо чӣ гуна калимаҳоянд?
2. Онҳо аз калимаҳои ҳаммаъно чӣ фарқ доранд?
3. Чӣ гуна калимаҳоро мутазодҳои матнӣ меноманд?
4. Мутазодҳо аз санъати тазод (контраст) чӣ фарқ доранд?
5. Чаро онҳо бештар дар зарбулмасал, панду андарзҳои мардумӣ ва ашъори шоирон ба кор бурда мешаванд?

ТЕСТ

1. Мутазодҳо асоси кадом санъати бадеиро ташкил мекунанд?
а) ташбеҳ б) тавсиф
в) тазод г) муболиға
2. Мутазодҳои ифодакунандаи мафҳумҳои феълӣро муайян кунед.
а) шабу рӯз б) пасту баланд
в) шину хез г) дуру наздик
3. Ҳодиса ва воқеаҳои антитеза (муқобил) дар асарҳои бадеӣ бо интиҳоб ва қорбасти чӣ гуна калимаҳо тасвир карда мешавад?
а) ҳаммаъно б) зидмаъно
в) сермаъно г) ҳамшакл

ДАРСИ 9. УСЛУБИЁТИ СЕРМАЪНОӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Калимаҳо якмаъно ва сермаъно мешаванд. Забон ба ҳар ду ҳам эҳтиёҷ дорад. Калимаҳои якмаъно қобилияти дақиқ ифода кардани мафҳумро доранд. Онҳо дар тадқиқи масъалаҳои нозуки илмӣ ба кор меоянд. Истилоҳ (термин) ҳамин гуна унсури луғавии забон аст.

Калимаҳои решагии серистеъмоли забон ба сермаъноӣ майл доранд. **Сар, даст, дил, дон** барин вожаҳои забони тоҷикӣ аз ҳамин қабил воҳидҳои луғавианд:

Сари савдои ту андар **сари** мо мегардад,
Бин, ки андар **сари** шӯрида чиҳ мегардад?

Дилаш тангу даҳан тангу миён танг,
Зи *дилтангӣ* шуда бар вай ҷаҳон танг
Фахриддини Гургонӣ

Раёсат ба *дасти* касоне хатост,
Ки аз дасташон *дастҳо* бар Худост.
Саъдии Шерозӣ

Калима **сар** дар фарҳанг ба чандин маъно тафсир шудаанд. Дар байти аввал «Сари савдои ту андар сари мо мегардад» ба маънои «фикру хаёли мо ҳамеша побанди мочарои ишқи туст» ва «сари шӯрида» ба маънои «сари аз дарди ишқ ба шӯр омада», дар байти дуюм даҳони танг — даҳони хурд, дили танг, дилтангӣ — ошуфтагӣ, миёни танг — миёни бориқ, ба касе тангӣ кардани даҳон ба маънои ба азоби рӯҳи гирифтор шудан омадааст. Дар матни охирин калимаи **даст** дар мисраи аввал ба маънои инон, ихтиёр, тасарруф, дар мисраи дуюм ба маъноҳои тариқи ҳукмронӣ, ҷабру зулм ва ба дод омадани мардуми ҷабридида далолат мекунад.

Сермаъноии калимаҳо як навъи санъати маънавӣ — таҷнис буда, тасвир ва баёни фикрро дар асари бадеӣ, ба хусус, дар назм хушобуранг ва ҷозибанок мегардонад.

Машқи 39. Калимаҳои сермаъноии таркиби порчаҳои шеърро муайян кунед.

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибхуна.
Саъдии Шерозӣ

Чашм бар раҳат доранд кўчабоғҳо ҳар рӯз,
Аз ду рӯй саф бастанд дар чаман хиёбонҳо.
Сайиди Насафӣ

Машқи 40. Сермаъноии калимаҳои поёниро бо интихоб ва навиштани мисолҳо собит намоед. Имконот ва хусусиятҳои услубиашонро ёдрас кунед.

Даст — ...
Дил —...

Машқи 41. Аз фарҳангҳо фоида бурда хатти шарҳ диҳед, ки калимаи **сар** дар ибораҳои зерин ба кадом маъно омадааст?

Сари кўҳ, сари роҳ, сари замин, сари ҷўй, сари шамшер, сари сўзан, сари хок, сари хирман, сари мў, сари хум, сар задан, сар хам кардан (накардан), сар тофтан, сар фуруд овардан, сари ёри доштан (надоштан) бо касе, сар хўрдан, сар бар осмон шудан, ба сар давидан.

Машқи 42. Шумо чанд маънои феъли «*хондан*»-ро медонед? Ин вожа дар матнҳои зерин ба кадом маъноҳо омадааст?

Ошиқон дарди туро давлати афзун хонанд,
Меҳнати ишқи туро бахти ҳумоюн хонанд.
Халқ хонанд маҳ аз соддагӣ ин рӯйи адаб,
Варақеро, ки бар ӯ хат набувад, чун хонанд?
Камоли Хучандӣ

Нависандаи номаро пеш хонд,
Бифармуд, то нома бар вай бихонд.
Абулқосими Фирдавӣ

Машқи 43. Нигориши матн ба кадом услуби нутқ алоқманди дорад? Хусусияти сермаъноии калимаҳои «*об*» ва «*пой*»-ро бо рӯбардоркунӣ аз «Фарҳанги забони тоҷикӣ» собит намоед.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо калимаи даст 121 ибораи маҷозӣ, бо калимаи пой 136 ибора, бо калимаи сар 161 ибора, бо калимаи об 167 ибора омадааст. Ҳамагӣ дар ин китоб қариб 13000 ибора ҳаст. Агар китоб фарҳанги мухтасар намебуд, бешубҳа, шумораи ибора боз ҳам зиёдтар мешуд (*Аз «Забони мо — ҳастии мост»-и М. Шукӯров*).

ДАРСИ 10. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ЭКЗОТИЗМ, ВАРВАРИЗМ, ВУЛГАРИЗМ ВА ЭВФЕМИЗМҲО

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! **Экзотизм.** Экзотизм — калимаи юнонӣ буда, маънояш бегона, хориҷӣ аст. Ин навъи калимаҳои иқтибосӣ калимаҳое мебошанд, ки рӯзгор, табиат ва ҳосияти миллии халқҳои гуногунро акс менамоянд ва дар забони тоҷикӣ барои ифодаи обуранги маҳаллӣ истифода мешаванд. Экзотизмҳо дар матбуот ё адабиёти бадеӣ дучор оянд ҳам, бинобар пурра ҳазм нашуданашон ба забони тоҷикӣ умуман дар луғатҳо сабт намешаванд ё фақат баъзе аз онҳо дарҷ меёбанд. Ба ин гурӯҳ

калимаҳои **хинкал**, **харчо** (номи таомҳои мардуми Қафқоз, **беш-бармоқ** (исми таоми бархе аз қавмҳои туркнажод), **атаман** (сардори казакон дар Русияи подшоҳӣ), **лорд** (унвони олии дворянӣ дар Англия), **фюрер** (унвони сардори натсионал-соцсиалистҳо) ва мисли инҳо дохил мешаванд.

Хусусияти муҳими экзотизмҳо он аст, ки дар забони тоҷикӣ муродиф надоранд. Аз ин ҷост, ки ҳангоми тасвири воқеаҳои во-баста ба ҳаёти халқҳои дигар, барои истифодаи бевосита зарурати ногузир пайдо мекунад.

Нависандагон экзотизмҳоро дар забони персонажҳо ё сухани тасвирии худ истифода намуда, ҳаёт ва тарзи зиндагии ягон халқро айнан ба қалам медиҳанд. Очерки бадеии Ф. Муҳаммадиев «Нориниёнем мо»-ро мегирем. Дар ин асар воқеаҳои тасвир ёфтаанд, ки дар сарзамини Қирғизистон ба амал омадаанд. Ин ҳолат нависандаро водор сохтааст, ки дар мавридҳои ҷудогона бо тақозои сухан баъзе калимаҳои, ки хоси забони қирғизӣанд (аз қабилҳои **қомуз** — асбоби мусиқӣ, **оқин** ба маънои ҳофиз, **оғай** — ба маънои бародар, ошно, **қизқуу** — бозии махсуси аспдавонӣ барои дунбола гирифтани духтарон ва ғайра) ба кор барад: ...Сипас, навбат ба оқин мерасад. Вай қомуз ба даст дӯстии халқҳоро, бародарии миллатҳоро васф мекунад. Ягон соҳае нест, ки қўчқориҳо планашонро барзиёд иҷро накарда бошанд... Фаҳмидед, меҳмон, оғай! Сонӣ, мусобиқаҳои анъанавии гўштингирони савора, қизқуу, яъне дунболагирӣ духтарон, кучи чорвопарварон намоиш дода шуд.

Варваризм. Ба ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ калимаҳои, дохил мешаванд, ки хосияти муваққатӣ ва фардӣ истеъмол дошта, аҳёнан кор фармуда мешаванд. Ба иборати дигар, варваризмҳо рӯйдоди умумӣ нестанд, балки ба сифати ҳодисаи тасодуфӣ ва муваққатӣ гоҳо дар нутқи шахсони алоҳида воқеъ мегарданд. Бегонагии онҳо дар ҳар маврид, ки истеъмол ёбанд, равшан намоён аст. Варваризмҳо дар адабиёти бадеӣ, одатан, барои тавсифи нутқҳои персонажҳо ба кор рафта, ду вазифаи услубиро адо мекунад: якум, нишон медиҳанд, ки персонаж намояндаи миллати дигар аст; дуюм, ба сифати воситаи ҳаҷву мазох зоҳир мегарданд; нависанда дар нутқи шахсе, ки тоҷик аст, калима ва ибораҳои забонҳои дигарро (масалан, забони русиро) дохил намуда, ўро чун шахси мутаккабир, бефаросат ва бепарво нисбат ба забони модарӣ мазаммат мекунад.

Мисол барои қоидаи якум. Дар қисми сеюми романи «Ғуломон»-и С. Айни муколимае ҳаст, ки байни амалдорони тоҷик ва ду намояндаи халқи рус — Петров ва Котов, ки аз ҷумлаи ашрофонанд, сурат мегирад. Сухбат ҳарчанд бо забони тоҷикӣ тасвир ёфтааст, нависанда бо истифодаи чанд калимаю ибораи русӣ, аз ҷумла «вот», «господин», «ладна», «ну ничего» ва ғайра дар нутқи Петров ва Котов мансубияти онҳоро ба миллати ғайритоҷик таъкид месозад: — Ну, ничего, аз корҳои дигар гап занем, — гуфт дигаре аз он одамони ношинос, ки то ҳол хомӯш истода буд. Ладна, — гӯён одами ношиноси аввали ба Ҳочӣ Латиф нигоҳ кард.

Мисол барои қоидаи дуюм. Дар повести Ҷ. Одинаев «Иншо дар мавзӯи озод» дар мавриде калимаи «поехали» ба кор рафтааст. Нависанда ба он воситаи услубӣ сардори ширкатеро, ки шахси худком ва азхудрафтааст, ҳаҷв ва масхара мекунад: Ҳар рӯз расо даҳта кам нӯҳ шофёраш Абӯ мошинашро ронда, ба таги дараши мебиёраду сигнал медиҳад ва Абдулҳорисов портфели калони чармин дар даст босалобат аз хонааш мебарояду ба паҳлуи Абӯ савор шуда ва бо дасташ ба тарафи идорааш ишора карда меғӯяд: «Поехали!».

Вулгаризм. Сухани кабеҳро дар забоншиносӣ вулгаризм меноманд. Инҳо калимаву ибораҳои авомонаи дуруштанд, ки истифодаи онҳо матлуб нест. Дар услуби бадеӣ баъзан бо мақсади нишон додани ҳолати рӯҳии қаҳрамон (ғазаб, нафрат) ва хислати персонажҳо ба кор бурда мешаванд. Масалан: — Аҳҳа, рӯйи ту тирмизаку тиррончаро мурдашӯ шӯяд, ин ҷӣ гуфтагет (Р. Ҷ.). — Вай ба ту думи хари тағой мешавад, ки ин қадар тараф мегири?! (Ҷ. И.). — Ҳа, валадизоноҳо! Ба дастам афтодаед? (Ҷ. И.). — Боз ин ачина расида омада, ҳама корҳоро расво накунад?! (Ҳ. К.).

Қисмати зиёди лақабҳои авомона дуруштмаъно мебошанд. Аз рӯйи урфу одатҳои миллий, ки баъзан ақидаҳои динӣ нисбат медиҳанд, ҳамчун маҳдуд кардани доираи вулгаризмҳо дар забон ҳодисаи табу — манъ кардани як қатор калимаву ибораҳои дағал ба назар мерасад. Дар ин маврид ба онҳо ифодаҳои малеҳ ба кор бурда мешавад, ки онҳоро эвфемизм меноманд. Дар забон эвфемизмҳо хеле зиёданд: «аз олам чашм пӯшидан», «аз дунё гузаштан», «бандагиро ба ҷо овардан» (ба ҷойи «мурдан»), «нобино» (ба ҷойи «кӯр»), «гӯл» (ба ҷойи «бефаҳм») ва ғайра.

Калимаву ибораҳо на танҳо маъно, балки ҳиссиёт ва муносибати ғўяндаро низ ба объекти сухан ифода мекунанд. Каломи

малеҳ, ифодакунандаи эҳсоси мусбат: эҳтиром, шафқат, меҳрубонӣ, самимият, хислат; баръакси сухани қабех — дуруштмаъно мебошад.

Каломи малеҳ аз хирадмандӣ ва маданияти баланди гӯянда дарак медиҳад. Инсони маданӣ дар ҳама ҳолат бо андеша сухан меронад, шиори ӯ «Аввал андеша, баъд гуфтор» мебошад. Каломи малеҳ баёнро гуворову боназokat, шунавандаро шод мегардонад. Корбасти калимаву ибораҳои малеҳ ҳангоми муроҷиат ба назар мерасад: аз рӯйи эҳтиром ба бегонагон низ бо калимаҳои хешутаборӣ муроҷиат менамоянд: бобо, падар, модар, хола, бародар, ака, ука, хоҳар ва ғайра.

Дар вазъи мушаххас нисбати ашхоси алоҳида: устод, муаллим (ба аҳли зиё), ҳазрат, эшон, ҳоҷӣ (ба аҳли ислом), хонум (занҳои ҷавони миёнасол) ва монанди инҳо. Дар муошират: марҳамат карда, лутфан, малол наояд. Нисбати фавтидагон: раҳматӣ, шодравон.

Як қатор воҳидҳои грамматикӣ низ дар арзи эҳтиром мусоидат доранд: истифодаи калимаи «Шумо» ба ҷонишини шахси дуҷуми танҳо — «ту». Корбасти бандакҷонишинҳо ва бандакҳои феълӣ: падаратон, хоҳаратон, худашон. Мисол: Он кас гӯянд. Меҳмон оянд. Дӯстатон занг заданд.

Машқи 44. Аз ҷумлаҳои поён калимаҳои иқтибосиро пайдо кунед. Гӯед, ки кадоме аз онҳо ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, кадомашон не. Калимаҳои, ки ба забони тоҷикӣ надаромадаанд, ҷи вазифаи услуби дар зимма доранд.

Қомӯз ва ханҷар, Набард ва суруд. Муҳаббат ва шуҷоат. Мардуми кӯҳистон ин ду чизро аз ҳама азият медоранд (*Аз «Доғистони ман»-и Р. Ғамзатов. Тарҷумаи Абдулло Зокир*). Муш як парча қазӣ гирифта ба даҳонаш андохт... ва суханашро давом дод. Гуфтааст, ки ба ман зани аҳмақ лозим нест. Ту Калла як вақтҳо аз думаш давида мегаштӣ. Так что, торопись, а то опять прозеваешь! (*Аз «Иншо дар мавзӯи озод»-и Ҷ. Одинаев*).

Машқи 45. Матнро хонед, оид ба масъалаҳои одоби сухан суҳбат ороед. Маънои калимаҳои **қавоид**, **латофат**, **салосат**, **сурур**, **абас**, **таассуф**, **муассир**, **пуранворро** аз диди услубиноси шарҳ диҳед.

ҚАВОИДИ СУХАНГҶЙ ВА СУХАНРОНЙ

Дониستاني забоне, ки бо шири сафед, бо шеваи гуворо, бо дили гарму ҳарфи нарми модар ба хун ворид шудааст, ҳангоми гуфтор ба ҳусну латофат, зебой ва малоҳат, ба мавзуню салосат ва бадеиёти он эътибор додан зарур аст. Дар лаҳзаҳои гузариши ҳаёт ва гуфтору робита бо фарди ҷамъият ба лафзи модар безъиборӣ гуноҳ аст. Пеш аз гуфтор бояд андешид, сипас ҳарфе гуфт, ки забон таҷассуми тафаккур аст ва некгуфторӣ боиси сурури тарафайн бошад. Суханро бамавқеъ ва судбахш бояд гуфт, зеро сухан чун тири аз камон ҷастааст, ки онро дигар баргардонида намешавад. Ин тирро чунон ба нишон бояд гирифт, ки ба нуқтаи мақсад бирасад, вагарна аз қач ва абас рафтаниш гӯянда гирифтори банди таассуфу ҳиҷолат мегардад.

Гуфтор ҳусни маънавии одамист. Ин ҳусн бояд ба сомеонаш ҳаловат бахшад. Гуфтори гарму ширин ва мавзуну муассир андӯхро дур, ғазабро фурӯнишон месозад.

Каломи бадеъ чун ҷароғи оламафрӯзест, ки зиёи ӯ хонаи дилро мунаввар ва соҳибгуфторашро муътабар менамояд. Ҷаро бо ҳарфи ноҷоиз ин ҷароғи пуранворро хомӯш намуд? Ҳаргиз! Дар гуфтор бояд тааммул намуд, ки аз як ҳарфи бетааммул таъби дӯст тира гардад, бози илҳомаш аз парвоз дар фарози меҳр бозбимонад.

Сухан санҷида гӯ, то дӯстро душман нагардонӣ,
Зи ҳарфи бетааммул ошно бегона мегардад,

Бедил

Машқи 46. Матро хонед ва ба кадом услуби нутқ мансуб буданашро хотирнишон кунед. Таъбири ягонаи бо ду тарзи ифода баёнгардидаро дар алоҳидагӣ номбар кунед.

ҲИКОЯТ

Шунидам, ки Ҳорунарашид ҳобе дид бар он ҷумла, ки пиндошт, ки ҷумлаи дандонҳои ӯ аз даҳон берун афтодӣ ба якбора. Ба имдод муаббиреро бихонд ва пурсид, ки таъбири ин хоб чист?

Муаббир гуфт:

— Зиндагонии амиралмуъминин дароз бод! Ҳамаи ақрабони ту пеш аз ту бимиранд, чунонки касе аз ту намонад.

Ҳорунарашид гуфт:

— Ин муаббирро сад чўб бизанед, ки вай инчунин суханони дарднок чаро гуфт дар рўйи ман. Чун чумла қаробати ман пеш аз ман бимиранд, пас он гоҳ ман кӣ бошам?

Хобгузори дигарро фармуд оварданд ва ин хобро ба вай бигуфт:

Хобгузор гуфт:

— Бад-ин хоб, ки амирулмуъминин дидааст, далел кунад, ки амирулмуъминин дароззиндагонитар аз ҳама ақрабо бошад.

Ҳорунааррашид гуфт:

— Далели хирад якест.

Таъбир аз он берун нашуд. Аммо аз иборат то иборат бисёр фарқ аст.

Ин мардро сад диноҳ фармуд. (Аз «Қобуснома»-и Унсрулмаолии Кайковус).

ШАРҲИ ЛУҒАТ:

Муаббир — гўяндаи таъбири хоб, хобгузор

Амирулмуъминин — амири муъминон, подшоҳ

Қаробат — хешовандон

Иборат — сухан, гуфтор

ДАРСИ 11. САВОЛ ВА СУПОРИШ БАРОИ САНЌИШИ ДОНИШҲОИ ОМУҲТАИ ЧОРАКИ ЯКУМ

1. Услубиёти забон дар бораи чӣ баҳс мекунад?
2. Забони гуфтугў ва забони хаттӣ (китобӣ ё адабии китобӣ) ду услуб аст ё ду тариқа вазифаи худро адо кардани забон?
3. Забони хаттӣ чӣ тарз ба вучуд омад?
4. Байни шифоҳӣ ва хаттӣ ифода кардани фикр чӣ гуна фарқҳо вучуд доранд?
5. Услубҳои баён кадоманд?
6. Услуби бадеӣ аз дигар услубҳои баён чӣ фарқ дорад ва хусусияти луғавию грамматикӣ он чист?
7. Услуби рўзманигорӣ (публиксистӣ) чист ва чӣ гуна хусусияти луғавию грамматикӣ дорад?
8. Услуби расмӣ (коргузорӣ ё дафтардорӣ-конселярӣ) чист ва чӣ хусусияти луғавию грамматикӣ дорад?
9. Услуби муошират аз дигар услубҳои баён чӣ тафовут дорад?

ТАҲЛИЛИ МАТН АЗ ДИДИ УСЛУБИНОСИ

Машқи 47. Матнро хонед ва бо таҳлили он шинос шавед. Гӯед, ки он ба кадом услуби баён тааллуқ дорад ва кадом хусусиятҳои он услубро дар бар мегирад.

Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо хирмани сабр ва шикебоии Бибиоишаро ба бод метод. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоиша хост ба ҳой-ҳой гирифта нола ва фарёд бароварад, лекин аз он ҷое, ки ин гуна фарёди бемаҳал сабаби фош гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор охи сарде аз дили пурдари кашада, лаб фуру бафт. Аммо чунон лаб фуру бастане, ки дарунаш аз оташи ҷудой ва фироқ чун кӯраи ангиштгарон аланга мезад. Оре, аз ду чашми хунбораш сиришк равон шуда, кӯшиш мекард, ки ин оташро ба қадре фуру нишонанд (*Аз «Одина»-и С. Айни*).

НАМУНАИ ТАҲЛИЛИ МАТН АЗ ДИДИ УСЛУБИНОСИ

Матн ба шоҳаи насри услуби адабиёти бадеӣ тааллуқ дорад. Нависанда ҳолати рӯҳии қаҳрамони асарро бевосита тасвир намудааст, бинобар ин баёни фикр дар чорҷубаи забони меъёрӣ сураат мегирад. Муаллиф баробари калимаҳои умумистеъмолии **соат, дил, лаб, чашм, бемаҳал, пурдари, дарун, ночор, дур шуд, гирифта** ва ғайра калимаҳои адабии китобии **роз, гирифтӣ, сиришк, хунбор, фуру нишондан**, калимаи истилоҳоти касбӣ, ки доираи истеъмолашон хеле маҳдуд аст: **кӯра, ангиштгар**, воҳиди фразеологии гуфтугӯии **ҳой-ҳой гирифта, оҳ кашадан** ва адабии китобии **лаб фуру бастан**ро ба қор бурдааст. Муродифҳои луғавии **гирифта, нола ва фарёд қардан** бо тобишҳои маъно аз ҳамдигар фарқ мекунад. С. Айни онҳоро дар як ҷо оварда, матлабро пурра ифода қардааст. Муродифҳои **ҷудой** ва **фироқ** низ бо тобиши нозуки маъно аз ҳамдигар фарқ мекунад, бинобар ин дар матн пайиҳам омада, маъноро пурратар мекунад. Муродифҳои **сабаб // боис** бо мақсади гурез аз такрори айни як калима истифода шудаанд.

Нависанда ҳолати рӯҳии Бибиоишаро бо ҷумлаҳои мураккаб батафсил баён мекунад. Бо пайвандаки аз он ҷое, ки ба сарҷумла алоқаманд намудани ҷумлаи пайрави сабаб низ унсури грамматикӣ забони адабии китобист. Дар айни ҳол аз имконоти муассири наҳви такрори

силсилабанд: **лаб фуру баст, аммо чунон лаб фуру бастане...**, бо ҳиссача таъкидан тасдиқ кардани фикр: **Оре**, аз ду чашми хунбораш...

Дар ин матн бо мақсади муассир тасвир намудани ҳолати рӯҳии қаҳрамони асар аз маҷоз: **оҳи сард, оташи ҷудой ва фироқ, сиришк... кўшиш мекард, ки оташро фуру нишонад, киноя: чашми хунбор**, ташбеҳ: **монанди кўраи ангиштгарон**, сачъ: **оҳи сард аз дили пурдард** кашида истифода бурда шудааст.

Супориш: Матнро хонед ва онро мисли матни боло аз диди услуб-шиносӣ таҳлил кунед.

ГУЛНОР

Дар ҳақиқат ҳам хусну ҷамоли Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарози ҷоншикор ва абрӯи қачи дунболадори ӯ дили ҳар бинандаро аз ҷо мебурд. Мӯйи дарози тобдораш, ки то хамгашти зонуҳояш мерасид, барои ҳаваскорон каманди печоне буд; зулфи парешонашро дар гирди рухсори тобонаш бо он зебой тасвир кардан аз дасти ҳеҷ наққоши нодиракор намеомад; қади навраста, рӯйи хучиста, зулфи шикаста, абрӯи пайваста — ҳама бо якдигар мутаносиб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба як дигар зебанда афтида буданд. Донаҳои ашки алмосгун, ки аз чашмони дурахшонаш ба рӯйи рахшонаш мечакиданд, намуди шабнами сахарино ба рӯйи гулбарги сурхи таре ҷилва медоданд (Аз «Дохунда»-и С. Айни).

ДАРСИ 12. УСЛУБИЁТИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОҒӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Калимаҳо дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ аксар ба маъноӣ маҷозӣ меоянд ва мафҳумҳоро як дараҷа пӯшида, вале рангину дилнишин ифода мекунанд. Дар онҳо як лаҳзаи воқеии ҳаёт инъикос меёбад: арғамчинро аз миён буридан, офтоби сари дарахт (кўҳ) будан, ба болои сўхта намақоб рехтан ва ғайра. Чунин лавҳаҳо инъикоскунандаи муҳити зиндагӣ, фарҳанг ва тахайюлотӣ мардуми ҳар қавму миллат ба шумор мераванд, бинобар ин фаҳмидани маъноӣ чунин суҳанони сеҳрнок барои бегонагон ба осонӣ муяссар намегардад. Аз ҳамин сабаб онҳо аз як забон ба забони дигар айнан тарҷума кардан на ҳамеша муяссар мегардад.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳам мисли дигар унсурҳои луғавӣ хусусияти сермаъноӣ, муродифӣ, антонимӣ зоҳир мекунанд. Чунончи,

чашми касе равшан шудан ба маъноҳои *шод шудан, таваллуд кардан, аз худ рафтан* ба маъноҳои *беҳуш шудан* ва *гурур пайдо кардан*, дар матни зерин шамол хўрдан ба маъноҳои *саёҳат кардан* ва *ба бемории зуком гирифторм шудан* омадааст:

Ба қишлоқҳо баромада, камтар шамол меҳўрдед, беҳтар буд.
Не, не. Ман аз шамол хўрдан метарсам (С. Ғ.).

Воҳидҳои фразеологӣ низ хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намуда, силсилаи муродифҳоро ташкил медиҳанд ва бо тобишҳои нозуки маъно, обуранги услубии гуфтугўй, адабии китоби ё хоси услубҳои ҷорӣ нутқ, инчунин бо обуранги ҳиссии мусбат ё манфӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Воҳидҳои фразеологӣ **мушт ба дарафш задан // гирех ба бод задан // зўри беҳуда задан, мурғи аз қафас раст // тир аз камон ҷаст** баробармаъноанд: Акнун пушаймонӣ суд надошт ва афсӯсу дарег ғоида намебахшид, чунки тир аз камон бархато ҷаста ва мурғи матлаб аз дом раста буд (С. А.).

Муродифҳои **чашм андохтан, назар афкандан, чашм давондан, аз назар гузаронидан, чашм дўхтан, чашм нақандан, зеҳн мондан** ва ғайра тобишҳои мухталифи маъноӣ **нигаристанро** ифода мекунанд: **чашм андохтан** ва **назар афкандан** ба чизе безеътиноёна ва сатҳӣ як нигоҳ карданро фаҳмонад, **зеҳн мондан** ва ифодаи гуфтугўй **синча кардан** ба нуқтаи муайян бодикқат нигаристан аст. Фразеологизми **чашм андохтан** обуранги гуфтугўй, **назар афкандан** обуранги адабии китоби, **чашм пўшондан** обуранги ҳиссии манфӣ дорад.

Машқи 48. Муродифи фразеологӣ калимаю таркибҳои зеринро нависед ва фарқи маъноию услубии онҳоро хатти шарҳ диҳед.

Интизор шудан, безобита шудан, хомўш мондан, ранҷидан, ошиқ шудан.

Машқи 49. Фразеологизмҳои зерин ҷи маъно доранд ва бештар дар кадом тарзи баёни фикр (хатти, адабии китоби ё шифоҳӣ, гуфтугўй) истифода мешаванд?

Азоби гўр, чашм ало кардан, лаб фуру бастан, аз даҳон мондан, дил бохтан, ба шаҳодат расидан, дум ликкондан, ангушти ҳайрат газидан, бо ҷаҳони ғонӣ падруд гуфтан, ҷойи шишт наёфтан, ба лаб кулўх молидан.

Машқи 50. Кадом тарзи ифода қобили қабул аст? Ба дафтар нависед ва сабаби интихоби худро хатти шарҳ диҳед.

Мувофиқи талаби рӯз ташкил намудани кор ба чорводорон имконият медиҳад, ки аз иҷрои супоришҳои истеҳсоли бо сарбаландӣ бароянд. — Бадон, агарчи аз ўҳдаи бадӣ набароянд, аз бадгӯй ва забондарозии худ бознамеистанд. Ҳар каси дидаю надида ҳаваси зиндагии онҳоро як бор меҳўрад — Ба либоспўшии дугонаҳояш ни-гариста ҳавасаш меомад — Меҳмонҳо маро дида ҳавасашон мерафт — Мардуми деҳа навхонадоронро дида ҳавас мекарданд, ки кош, ба онҳо низ Худованд чунин арўсу домодро насиб гардонад. Аз аҳво-ли ояндаи ман хавотир накашӣ ҳам, мешавад. — Боз одамони дар хона буда хавотир кашида нашинанд. — Кампир аз ин аҳволи писа-раш ба хавотир афтода бо овози хаста пурсид. — Шабу рӯз хавотири мекашам, ки аҳволи фарзандонам дар мамлакати бегона чӣ хел бо-шад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. *Фразеологизмҳо чӣ гуна воҳиди забонанд?*
2. *Чаро онҳоро ҳам як ҳиссаи хазинаи луғавӣ мешуморанд?*
3. *Воҳидҳои фразеологӣ чӣ гуна хусусиятҳои маъноӣ ва услубӣ зоҳир мекунанд?*
4. *Мавқеи онҳо дар услубҳои гуногуни нутқ чӣ гуна аст?*
5. *Чаро воҳидҳои фразеологиро ҳусни нотақрори ҳар забон мешуморанд?*

ИМКОНОТИ УСЛУБИИ САРФ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Дастури забон як қисми илми забоншиносӣ буда, аз ду соҳа — сарф (морфология) ва наҳв (синтаксис) иборат аст. Сарф ва наҳв ҳодисаҳои гуногуни дастури за-бонро омўзанд ҳам, бо якдигар алоқаи ногустастанӣ доранд. Бо на-зардошти маводи омўзиши сарфу наҳв, ки аз якдигар то андозае фарқ мекунанд, имконоти услубии сарфу наҳв низ ба тарзи чудо-гона мавриди омўзиш қарор мегиранд.

Калимаҳо дар шакли пайваستҳои овозӣ барои ифодаи мафҳумҳо ба вучуд омада, дар таркиби луғавии забон қарор мегиранд ва ба ягон ҳиссаи нутқ дохил мешаванд.

Калимаҳо (исм, сифат, феъл, зарф) ҳангоми баёни фикр дар шаклҳои гуногун падида омада, хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамо-янд.

ДАРСИ 13. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ИСМ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Воситаҳои ифодаи сарфии категорияҳои шумора ва номуайяни исм, инчунин пасвандҳои шакл-сози онҳо хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд.

Пасвандҳои ҷамъбандии исмҳои **-он (-гон, -ён, -вон)** дар ифодаи зиёд будани исмҳо кор фармуда мешаванд. Пасванди **-ҳо** дар ифодаи миқдори зиёди исмҳо метавонад бо ҳамаи хелҳои исм мавриди истифода қарор гирад: Қаламҳо, дарахтҳо, обҳо, майсаҳо, фикрҳо, деҳаҳо, бузҳо, одамҳо, гулҳо, дастаҳо...

Пасванди **-ҳо** чи дар забони гуфтугӯи ва чи дар услубҳои дигари нутқ истифода шавад ҳам, услубан ба услуби гуфтугӯи хос аст. Пасванди **-ҳо** дар услуби бадеӣ асосан дар нутқи қаҳрамонони асар ба мушоҳида мерасад.

Исмҳо бо пасванди **-он** ва қаринаҳояш (**-гон, -ён, -вон**) шакли ҷамъ гирифта, як навъ хусусияти китобӣ зоҳир менамоянд: **дастҳо — дастон, чашмҳо — чашмон, хонандаҳо — хонандагон, гадоҳо — гадоён, бозуҳо — бозувон...**

Пасванди **-он (-гон, -ён, -вон)** бо пасванди **-ҳо** муродиф буда, бо мақсади худдорӣ намуდან аз такрори нобарҷо бар ивази якдигар истифода мегарданд: Фаррошҳо бо табақҳои сафолии бесир палав овардан мегиранд, «дарихонагӣ» ба гирифтани он табақҳои ош аз дасти фаррошон бо якдигар талош мекунад.

Одатан барои равонии ифодаи фикр пасвандҳои **-ҳо** ва **-он** бо аъзои чидаи охир меоянд: Давлат аз паси ин гапҳову маслиҳатҳо ба аспӣ ҳаёл савор шуда, дар либоси ҳарбӣ ба ким-кадом шахру диёрҳо, даври замонҳо сайр мекард ва мавҷу гирдобӣ орзуи умедҳои ширин ўро ба соҳилҳои аҷоибу ғароибӣ ҳаёт бароварда мекартофт (Ф. Н.).

Дар забони тоҷикӣ баъзе исмҳо бо пасванди арабии **-от** ва тарзи ҷамъбандии шикаста шакли ҷамъ мегиранд, ки ин усулҳои ҷамъбандӣ хоси услуби китобист: **наботот, ҷавоҳирот, таълимот, имконот, боғот, деҳот; тифл — атфол, шахс — ашхос, шеър — ашъор, рукн — аркон, масъала — масоил, шоир — шуаро...**

Мафҳуми номуайяни дар исм тавассути артикли **-е** ифода мегардад. Артикли **-е** дорои муродифҳои «як», «ягон», «кадом» мебошад. Артикли **-е** дар ифодаи мафҳуми номуайяни бо муродифҳояш (як, ягон, кадом) ҳамвазифа бошад ҳам, **-е** хоси услуби китобӣ буда, «як», «ягон», «кадом» умумиистеъмолианд: Ман кӯшиш ме-

кардам, ки яке аз ин калимаҳоро ба сари байте ба ҷойи калимае монда хонам (С. А.). Будааст-набудааст, як бойи фиребгар будааст.

Пасвандҳои шаклсози **-ча, -ича, -ак (-як), -акак (-якак)** ба исмҳо васл шуда, на танҳо хурдиву навозишро ифода мекунанд, балки дорои тобишҳои ҳисси-муассирии дӯстдорӣ, тамасхур, нописандӣ, безътиной ва таҳқир низ мебошанд: шоирча, писарак, дилакам, набераякам, лабаки дарё, шабаки маҳтоби... Дар номакаш бимирам, садқаи қадакҳои расояш, рӯякои зебояш, чашмакои шаҳлояш шавам (С. У.).

Машқи 51. Ба мисолҳои зерин зеҳн монед. Гӯед, ки воситаҳои сарфии ифодаи категорияи шумора, аломати номуайяни ва тобишҳои ҳисси-муассирии мисолҳои зерин ба кадом услуби нутқ мансубанд.

Шоирҳо — шоирон, талабаҳо — талабагон, моҳиҳо — моҳиён, гесӯҳо — гесувон...

Нуре — як нур, чизе — ягон чиз, касе — кадом кас.

Солеҳ — Солеҳча, писар — писарча, духтар — духтарак, бузғола — бузича, дастёр — дастёрак, панҷ синф — панҷ синфакак...

Машқи 52. Чумлаҳои зеринро хонед ва ба воситаҳои ҷамъбандии исмҳо зеҳн монед. Гӯед, ки онҳо бо кадом пасвандҳо ҷамъ баста шудаанд. Тавассути ҷамъбандии исмҳо ба кадом услуби нутқ мансуб будани ҷумлаҳоро муайян кардан мумкин аст ё не?

1. — Шумо фикру мулоҳизаҳои худро ба кучо қайд карда мемонед? Ба дафтарчаи қайдҳо, ба дафтари хотира, ё ки аз баргакҳо истифода мебаред? (Аз рӯзнома). 2. Табибҳо даво, муллоҳо дуохонӣ карданд, ягон фоида набахшид (*Аз афсона*). 3. Бобоҳои мо дар замонҳои қадим аз Балх омада, дар кӯҳистон ҷойгир шуда буданд (С. У.). 4. Дар Сари Ҷӯйи ҳавлии Қудрати самоварчӣ бо қолинҳо, гилемҳо, кўрпачаҳои адрас ва шоҳӣ ораста буд (С. А.).

Машқи 53. Чумлаҳои зеринро хонда, ба пасвандҳои ҷамъбандӣ зеҳн монед. Гӯед, ки дар ҷамъбандии исмҳо чӣ гуна ғалатҳо ба мушоҳида мерасанд. Ғалатҳоро ислоҳ карда, ҷумлаҳоро навишта гиред.

1. Майлаш, дугонагон бозӣ кунанд, ҳоло сари вайҳо кушодагӣ (Б. А.). 2. Дар даруни ҳавлӣ як қатор саллакалонон ва хушлибосон ба болои сандалича нишастаанд (Б. А.). 3. Аммо, бадбахтона, ҳамаи саводнокон муллоҳо ва эшонон буданд (Ҳ. К.).

Машқи 54. Мисолҳоро хонед, ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доштани артикли **-е** ва муродифҳои онро муайян кунед.

Бузе ҳамроҳи ғусфанде дар вақти чаридан то сари девори табиин дара омаданд, ногоҳ чашми буз ба буттаи гиёҳе афтод, ки дар поёнтари ин баланди аз буни санге руста, монанди як банд алафи юнучқа метофт (С. А.). 2. Кадом одам омада шуморо пурсид ва илтимос кард, ки ба шумо расонам, пагоҳ, дар соати даҳ, боз меомадааст («Садои Шарқ»). 3. Назар ба қавли Тўтапошшо, будааст — набудааст, як муллои қашшоқ будааст (С. А.). 4. Ҳавои аввали моҳи август гарму дим буд. Ягон барги дарахт намечунбид (Ф. Н.). Як шаб, аввали шаб ҳанӯз кўчаҳо пуродам ва дўконҳои сари бозори Қўшмадраса кушода буданд, ки Абдусаттор аз ҳавлиаш барои ғўштхари баромад... (С. А.).

Машқи 55. Чумлаҳоро нависед, пасвандҳои навозиш ва қаринаҳои онҳоро ёфта, тобишҳои услубиашонро муайян кунед.

1. Мавлои ман, намедонам, ки ту чӣ мегӯӣ, аммо ман бузаке сурх доштам, ришаш ба риши ту мемонд (У. З.). 2. Ин аз они шумост, ман боз ба хонаи Юсуф рафта, то сер шуданам менўшам, кабобча ҳам карда медиҳад (С. А.). 3. Солеҳча худро одами баобруй мешуморид ва ҳамеша ўро дар суҳбати калонсолон дидан мумкин буд («Садои Шарқ»). 4. Шодӣ бузичаи почаалои дурўғкорро, ки ўро дар хобаш фиреб дод, аз болои чароғпоя пеш кард (С. А.). 5. Дилакам танг шуд, духтаракатон ба бозор равад, майлаш (С. У.). 6. Бойҳои дар радаи дуюм ва дастёрақҳои онҳо патаку пайтоба шуда, ба хизмат миён баста буданд (Р. Қ.).

ДАРСИ 14. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ СИФАТ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Хусусиятҳои услубии сифат дар воситаҳои ифодаи **дараҷаи олий** ва пасвандҳои шаклсози **-ак (-як), -акак (-якак)** зоҳир мегардад. Дар ифодаи дараҷаи олии сифат каллимаву таркибҳои «аз ҳама», «беҳад», «бениҳоят», «бағоят», «хеле» бо пасванди **-тарин** ҳамвазифа ва муродифанд. Бо пасванди **-тарин** ифода ёфтани дараҷаи олии сифат ба услуби китоби мансуб буда, истифодаи муродифҳои он (**аз ҳама, беҳад, бениҳоят, бағоят, хеле**) ба услуби умумиистеъмоли хос аст: 1. Зеботарин, боақлтарин, пешқадам ва фаъолтарин духтари Бухоро дар дасти ман бошад ман хушбахт наштам?! (Қ. И.). 2. Аммо меғуфтанд, ки ма-

хорати баланди шоирӣ дорад ва таъбаш дар шеър, хусусан дар ҳаҷвиёт, бағоят равон аст (С. А.).

Хусусияти услубии сифатҳо дар усулҳои таъкиди аломат низ зоҳир мегардад. Ифодаи таъкиди аломат бо сифатҳои таъкидӣ (**тип-торик, каппа-калон, сип-сиёҳ**) ва бо такрори айни як калима (**ранги сурхи сурх, роҳи дури дур, ҷойи гарми гарм, оби хуноки хунук**) назар ба навъи аввал (суп-сурх, каппа-калон) барҷастатар ифода мегардад: ... ба чашмони сиёҳи сиёҳат нигоҳ карда шинам. Дер. Бардавом (*Сорбон*).

Тобишҳои услубӣ дар сифатҳо тавассути пасвандҳои шаклсозӣ **-ак (-як), -акак (-якак)** падида меоянд. Бо ин пасвандҳо тобишҳои ҳисси-муассирии навозишу дӯстдорӣ, меҳрубонӣ ва раҳму шафқат ифода мегардад: Духтараки фарбеҳаки дӯстрӯ бо дугонааш бо шавқу завқ суҳбат мекард (*«Садои Шарқ»*). Соро овози писари ба ҷон баробари худро шинохт ... — Ҷонакам, ҷонаки азизакам, ҷонаки ширинакам, — гӯён ба сари ӯ давид (С. А.).

Машқи 56. Ба кадом услубҳои забон хос будани воситаҳои ифодаи дараҷаи олии сифат ва таъкиди аломатро дар сифатҳои зерин муайян кунед. Тобишҳои ҳисси-муассирии сифатҳои гурӯҳи сеюм ва воситаи ифодаи онҳоро гӯед.

Зеботарин — хеле зебо, баландтарин — аз ҳама баланд, гуворотарин — бағоят гуворо, ториктарин — бениҳоят торик...

Шаби тип-торик — шаби торики торик, себи суп-сурх — себи сурхи сурх, девори сап-сафед — девори сафеди сафед...

Зебояк, майдаяк, сафедакак, хушрӯякак, нағзакак, сардакак...

Машқи 57. Ҷумлаҳои зеринро хонда, вазифаи услубии тавсифро шарҳ диҳед. Гӯед, ки бо онҳо кадом муносибати нигоранда ё қаҳрамони асар ифода гаштаанд.

1. Албатта, кӣ будани ин духтарро гуфтан лозим нест, хонандагон ба ҳубӣ мефаҳманд, ки ин Гулнор буд: ин Гулнори ҳичронзадаи гирифтор буд; ин Гулнори вафодор буд, ки ба дастгир шуда рафтани ошиқи зори худ тоб оварда наметавонист... (С. А.). 2. Фақат мани бечора ба «нодираи давронаш» вохӯрдаам, ки ин ҳам шӯри пешонаи ман аст (Р. Ҷ.).

Машқи 58. Ҷумлаҳои зеринро нависед ва ба сифатҳои ишоратшуда зеҳн монед. Гӯед, ки пасвандҳои **-ак (-як), -акак (-якак)** ба сифатҳо васл шуда, ба онҳо чӣ гуна тобишҳои ҳисси-муассирии бахшидаанд.

1. Ин бачаи сиёхпўст, харобак, чолок писари яке аз муридҳои Эшон Калони қўқанди буд (*Р. Ҷ.*). 2. Лўхтаки зебояки ман, намедонам, ки ба ту чӣ ном монам? (Аз «Машғал»). 3. Модар писарчаи гирёнашро бардошта, «қонакам», «ширинакам». «талхакам», чаро ин қадар гиристаро азоб медиҳӣ, мегуфт (*Аз маҷаллаи «Занон»*). — Худат одами пастаку овозат баландакак. Магар он рўзҳои сахтро фаромўш кардӣ?! — Не, фаромўш накардаам, бозсозӣ овозамро баландакак кардааст, тақсир (*Аз «Хорпуштак»*).

Машқи 59. Аз ҷумлаҳои зерин сифатҳоро ёбед. Гўед, ки онҳо барои таъкиди аломати предмет дар кадом шакл истифода шудаанд.

1. Аз байни деҳқонони деҳа барои он корхое, ки Мирбадал талабгори онҳо буд, одамони аз Мирбадал ҳам ўҳдабаротар, боичротар расида буданд (*Ф. Н.*). 2. Баргони дарахтон аз гуногунрангии худ чашми касро хира мекард. Зард, сурх, кабудӣ баланд, нофармон ва ғайра (*Ҷ.И.*). 3. Малик дар ў (Лайли) назар кард, шахсеро дид сияҳфом, заифмонанд (*С. Ш.*). 4. Ў ҳамин қадарро медид, ки чизҳои калони сиёҳчаранг дар об ҳаракат мекунанд (*С. А.*). 5. Лекин ҳамаи ин ўро нисбат ба дирўза боз зеботар, боз дилработар карда буданд (*Ҷ. И.*).

Машқи 60. Ҷумлаҳое тартиб диҳед, ки дар онҳо калимаҳои «аз ҳама», «хеле», «донои доно», «хунуки хунук», «зўри зўр», «бениҳоят», «донишманди донишманд» аломати зиёдии сифатро ифода карда бошанд.

Намуна: Муҳсинзода муаллими хеле донишманди мо мебошад.

ДАРСИ 15. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ҚОНИШИН

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Хусусиятҳои услубии қонишин дар услубҳои муошират (гуфтугўй) ва бадеӣ бештар падида меоянд. Монанди ҳиссаҳои дигари нутқ қонишин низ такрор шуда ояд, фикр таъкид меёбад. Чунончи, дар ҷумлаҳои «Ман кӣ? Ман чӣ қора? Магар **ман** меҳнат накардаам?» қонишини «**ман**» такрор шуда таъкид менамояд, ки гўянда низ баробари дигарон меҳнат кардааст.

Қонишинҳои шахсӣ вобаста ба мавриди истифода хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд: Қонишинҳои шахси яқум ва дуҷуми ҷамъ дар се шакл (**мо-моҳо-моён**, **шумо-шумоҳо-шумоён**) қор фармуда мешаванд. Аз қонишинҳои мазкур «**мо**» ва «**шумо**» умумиистеъ-

моли буда, қонишинҳои «моҳо», «моён», «шумоҳо», «шумоён» ба нутқи гуфтугӯй мансубанд.

Азбаски аз такрори қонишини «ман» худписандию манманин гуянда падида меояд, мутақаллим қонишини шахси якуми ҷамъ — мо ва калимаҳои «банда», «камина», «фақир»-ро бар ивази қонишини шахси якуми танҳо (*ман*) қор фармуда, хоксору фурутан будани худро арз менамояд. Ин тарзи баён бештар ба услуби илмӣ («мо» бар ивази «ман») ва бадеӣ («банда», «камина», «фақир» бар ивази «ман») хос аст:

Ҳофиз муриди ҷоми май аст, эй сабо, бирав
В-аз банда бандагӣ бирасон шайхӣ ҷомро.

Ҳофизи Шерозӣ

Монанди ҳамин қонишини «шумо» бар ивази қонишини шахси дуҷуми танҳо — *ту* қор фармуда мешавад: Дада, ба шумо гап дорам (*Ф. М.*). Қонишини шахси сеҷуми ҷамъ — «онҳо»-ро низ калимаи «эшон» иваз мекунад.

Бар ивази қонишини «онҳо» истифода шудани «эшон» хусусияти услубӣ дорад, яъне истифодаи «эшон» бар ивази «онҳо» хоси услуби китобист: Муҳол аст, ки ҳунармандон бимиранду беҳунарон ҷойи эшон бигиранд (*С. Ш.*).

Қонишини шахси дуҷуми танҳо (*ту*) низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамояд, ки яке аз онҳо ифодаи таҳқиру нописандӣ нисбат ба шунаванда мебошад:

— Ҷӣ қори вай ба ту шубҳа овард? — пурсид ту-ту гуфта Асад аз Оқилов. Одатӣ вай ҳамин буд, ки агар аз касе оташин шавад, зуд аз «шумо» ба «ту» мегузафт (*Ҷ. И.*).

Қонишинҳои шахси хусусияти муродифӣ зоҳир менамоянд, қонишини «вай» бо «ӯ», қонишини «онҳо» бо «онон» муродифанд. Қонишинҳои «вай» ва «онҳо» хусусияти умумиистеъмоли дошта, «ӯ» ва «онон» хоси услуби китобӣ мебошанд. Монанди ҳамин, қонишини нафси-таъкиди «худ», «хеш» ва «хештан» низ муродифанд. Қонишини «худ» умумиистеъмоли буда, «хеш» ва «хештан» ба услуби китобӣ мансубанд:

Осиёро ман ба чашми хештан санҷидаам,
Чехраи хандони фарзандони онро дидаам.

Мирзо Турсунзода

Машқи 61. Чумлаҳои зеринро мушоҳида карда, ба ҷонишинҳои шахси зеҳн монед. Гӯед, ки ҷонишинҳои шахсии «*ман*» ва «*ту*»-ро кадом ҷонишинҳо ва калимаҳо иваз кардаанд. Чаро?

1. Дар ин китоб... мо ба қадри имкон аз такрори муаллифони дигар худдорӣ намудем (*Б. Ғ.*). 2. Зебӣ аз болои стол дафтару китобхояшро гирифта, аз Сафар пурсид: — Шумо ҳам дар ҳамин ҷо будаед? (*Ф. Н.*). 3. Мири қушбегӣ хостанд, ки ғафӣр ба он кас наздик бошам... (*С. А.*). 4. Камина ин гузашт ва бахшишҳоро барои он мекунам, ки падарат аз дунё бе қарз равад (*С. А.*).

Машқи 62. Мисолҳои зеринро навишта, ҷонишинҳоро нишон диҳед. Ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доштани онҳоро муайян кунед.

Агар шумоён як рӯз ғайрат карда, регҳои даруни ин боғро ба берун кашонда резед, ин боғ тамоман аз ҳалокат ҳалос мешавад (*С. А.*). 2. Гуфтам, ки ин тавр бошад, мо ба шумо хеш баромада мондем (*Р. Қ.*). 3. Агар шумо намебудед, Амон гуфтани мошинист ҳам намешуду моҳирии ӯ ҳам (*Қ. И.*).

Беадаб танҳо на худро дошт бад,
Балки оташ бар ҳама офоқ зад.

Қалолиддини Румӣ

Ки нодон на бар хештан карда бад,
Ба якбора оташ дар офоқ зад.

Адиби Пешовард

Онон, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
В-аз ҷамъи камол шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ з-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Умари Хайём

Машқи 63. Чумлаҳои зеринро хонда, ҷонишин ва калимаҳои ба ҷойи ҷонишини «*ман*» овардашударо нишон диҳед. Гӯед, ки онҳо бо кадом мақсад ба ҷойи ҷонишини «*ман*» кор фармуда шудаанд. Ҷилоҳои услубии онҳоро муайян кунед.

1. Чун чашми ӯ ба ин камина афтод, забон ба ин калом кушод, ки ин ҷо метавон омад (*З. В.*). 2. Баъд аз сари падарам банда ҳам монанди як ғуломи ҳоназод ба дари ин одам мондам (*С. А.*). 3. Дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба порсӣ тарҷума кун, ғафӣр иҷобат карда тарҷума кардам («*Таърихи Наршахӣ*»). 4. — Хонед, ҳасад баред!

Номи мо ҳам ба китоб даромад!... — меғуфт Туроб дам ба дам ба ҳар кадоми меҳмонҳои худ мурочиат намуда (Ю. А.). 5. Инак, арӯси ҳикояи мо, ки Гулбиби аст ва дар замони хурдтаракиаш шумо бо ӯ шинос шуда будед ва дубора меҳоҳем, ки ўро ба тамошогоҳи шумо ҷилва диҳонем, ба ҳамаи хусн ва латофати табиӣ доро буд (С. А.).

Машқи 64. Аз матнҳои илмию бадеӣ ҷонишинҳои шахсиеро пайдо кунед, ки барои ифодаи иззату эҳтиром («шумо» ба ҷойи «ту», «эшон» ба ҷойи «онҳо») ва хоксориву шикастанафсӣ («мо» ба ҷойи «ман») омада бошанд.

ДАРСИ 16. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ФЕЪЛ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Дар ҷараёни нутқ феълҳои ба сифаҳои гуногун мансуббуда бар ивази якдигар меоянд ва хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Рафту Худо накарда, ягон сайёраи дури осмонӣ аз хатти мадораш омада, тараққӣ ба Замини мо бархӯрд» феъли «**бархӯрд**», ки ба сифаи хабарӣ мансуб аст, бар ивази феъли «**бархӯрад**» (сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ) омада, хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо кардааст. Хусусияти ҳаммаъноӣ ҳангоми бар ивази сифаи хабарӣ истифода шудани сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ падида меояд. Чунончи, дар ҷумлаи «Дар ноомади кор шиша сандон шиканад, атола дандон, гуфтаанд» феъли «**шиканад**» (сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ) феъли «**мешиканад**»-ро, ки ба сифаи хабарӣ мансуб аст, иваз кардааст. Ин маънӣ дар натиҷаи хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудани феълҳои мазкур имконпазир гаштааст.

Имконоти услубии феъл дар шахсу шумора низ зоҳир мегардад. Феълҳои дорои шахсу шумораи гуногун хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо мекунад ва дар ҷараёни нутқ яке бар ивази дигаре истифода мегардад. Масалан, дар ҷумлаи «Амаки Муҳаммадмурод пир шудаанд» феъли «**пир шудаанд**» (шахси сеюми ҷамъ) бар ивази феъли «**пир шудааст**» (шахси сеюми танҳо) кор фармуда шудааст. Ин тарзи ифода дар гуфтугӯ маълум аст ва бо мақсади изҳори эҳтиром нисбат ба шахси калонсол мавриди истифода қарор мегирад.

Монанди ҳамин, дар ифодаи ҳурмату эҳтиром феъли шахси дуюми ҷамъ бар ивази феъли шахси дуюми танҳо омада, хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо мекунад: Соҳиби тӯй аз ӯ ёрмандӣ пурсидааст: — Агар ёрӣ надихед, тўямро вайрон карда, каси бисёреро ба ҳабс мегиранд... (С. А.). Аз мушоҳидаи ҷумлаҳои болоӣ бармеояд, ки феъ-

ли «**ёри надихед**» (шахси дуёми ҷамъ) феъли «**ёри надихӣ**»-ро, ки шахси дуёми танҳост, бо мақсади изҳори эҳтиром иваз карда, хусусияти услубӣ зоҳир намудааст.

Дар забони тоҷикӣ тарзи мафъули ба ду роҳ ифода мегардад: а) бо воситаи феълҳои тасрифӣ (**шудаанд, гардидаанд...**); б) тавасути сифати феъли (**шудагӣ, дидагӣ...**): Мактабҳо таъмир карда шудаанд — Мактабҳо таъмир карда шудагӣ. Тарзи якуми ифода ба услуби китоби, вале тарзи дуом ба услуби гуфтугӯӣ хос аст.

Ин шакли сифати феъли дар услуби гуфтугӯӣ ба вазифаи феъли замони гузаштаи нақлӣ омада метавонад. Дар ин маврид онҳо муродиф мешаванд: Ман Самарқандро дидаам. — Ман Самарқандро дидагӣ.

Машқи 65. Ба ҷумлаҳои ҳамрақам зехн монда, сиғаи феълҳои ҳаммаъноро муайян кунед ва ба кадом услуби забон мансуб будани онҳоро гӯед.

1. Оҳиста ба рӯяш нигоҳ кунам, рангаш канд.
2. Кошкӣ, ҳоло дар қишлоқ бошам.
3. Чун модар дӯшташ дорам.
4. Ҳар чӣ зиёд шавад, хор гардад.

1. Оҳиста ба рӯяш нигоҳ кардам, рангаш канд.
2. Кошкӣ, ҳоло дар қишлоқ мебудам.
3. Чун модар дӯшташ медорам.
4. Ҳар чӣ зиёд шавад, хор мегардад.

Машқи 66. Ҷумлаҳоро бодикқат хонда, ба сиғаи феълҳо эътибор диҳед. Гӯед, ки кадом сиғаҳои феъл бар ивази якдигар кор фармуда шудаанд. Ин тарзи ифодаи фикр ба кадом услуби нутқ хос аст?

1. Агар бемалол бошад, шумо ба ман ҳамроҳӣ мекардед (С. А.).
2. Мебахшӣ, дили туро сиёҳ кардам (Ф. Н.).
3. Аз ҷояш хест ва монанди тире, ки ба тарафи нишон равад, рост ба тарафи обхӯрак нигоҳ карда давид (С. А.).
4. Ба пеш бодикқат нигоҳ кунам, дар рӯ ба рӯям як ҳайвони гурғмонанд омада истодааст («Садои Шарқ»). 5. Бобоҳидоят Шодиро диду аз дур салом дод: — Биё, писарам, — гуфт вай, — харбуза хӯрем (Ҷ. И.).
6. Охир, ҳамин ҳазлу вақт хушист, ки худ масту аласт шуда ғалтида бихоб! (С. А.).
7. — Дада, — гуфт Шодӣ ба вай, — биёед, ба харбӯзахӯрии Бобоҳидоят ёри расонем (Ҷ. И.).

Машқи 67. Чумлаҳои зеринро нависед ва ба шахсу шумораи феълҳои зехн монед. Гӯед, ки чаро онҳо ба иҷрокунандаи амал аз ҷиҳати шумора мувофиқат намеkunанд. Ин тарзи ифода ба кадом услуби нутқ тааллуқ дорад ва дорои кадом тобиши услуби мебошад?

1. Худи рафиқи начальник ҳам бояд одами рӯзгордор бошанд, бояд ба ҳоли ӯ раҳм кунанд (*П. Т.*). 2. Бобоям ўро чашми дидан надоштанд («*Садои Шарқ*»). 3. — Ҳа, медонам, додом дар қишлоқ, корашон буд шавад, меоянд (*Ф. Н.*). 4. Амакам ба ман таъин карданд, ки ин хабарро ба мудир кон расонам (*Р. Қ.*). 5. Ором шав, писарам, раис олимҳоро нағз намениносанд, — Мирзода калимаи «раис»-ро ба иддао таъкид кард... («*Садои Шарқ*»). 6. Холамакам гуфтанд, ки бошишгоҳи вай ҳозир меҳмонхонаҳои Қорӣ Ҳотаму Алоуддинбой гуфтагӣ чоркӯҳиҳо будааст (*Р. Қ.*).

Машқи 68. Чумлаҳои зеринро хонда, замони амали феълҳоро муайян кунед. Гӯед, ки замони амали кадом феълҳо иваз шудааст ва онҳо дорои ҷи гуна хусусиятҳои услуби мебошанд.

1. Агар бемалол бошад, шумо ба ман ҳамроҳӣ мекардед (*С. А.*). 2. Қорӣ Ишкамба бо шунидани ин пешниҳод аз шодӣ ба пӯсташ намегунҷад... (*С. А.*). 3. — Ман таклиф мекардам, ки, — гуфт хола суханашро аз нав сар карда, — рафиқи муҳтарам Рашидов ва фарзанди дӯстдоштаи мо, Шодӣ Сафарзода, ба сахна бароянд (*Қ. И.*). 4. Сонӣ, ба кучое, ки мехост, майлаш, равад буд (*Ҳ. К.*). 5. Оҳиста ба рӯйиш нигоҳ кунам, рангаш канда истодааст (*С. У.*). 6. — Меҳмонҳо аз кучо омадагӣ? — Надонам (*Р. Қ.*).

ДАРСИ 17. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ЗАРҒ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Зарғҳо, ки ифодагари аломати амал ва аломати аломатанд, мутакаллим ба аломати амал ва аломати аломат бетараф нест. Аз ин рӯ, гӯянда ё нигоранда ба аломати амал ва ё аломати аломат муносибати мусбат ё манфӣ доштани худро тавассути зарғҳо ифода менамояд.

Тобишҳои ҳисси-муассирии мусбату манфӣ бо роҳҳои гуногун ифода мегарданд. Тобишҳои ҳисси-муассирий тавассути бо зарғҳо васл шудани пасвандҳои **-ак (-ек), -акак (-екак) -она, -вор** падида меоянд. *Масалан*, дар ҷумлаи «Ҳар вақт ки бо ҷунбиш ва поякза-

ниҳои ман як тарафи кўрпа аз болоям дур мешуд, он давон оҳистекак мепўшад» зарфи «**оҳистекак**» тобиши ҳисси-муассирии мусбат дорад, зеро ки оҳистекак баробари аломати амал тобиши эҳтиёткори мехрубононаро низ ифода менамояд. Вале дар ҷумлаи «Аммо рафтор ва кирдори шахсии Зўфунун девонавор менамуд» зарфи «**девонавор**» дорои тобиши ҳисси-муассирии манфист, зеро ки ба кирдору рафтори Зўфунун нигоранда муносибати манфӣ дорад. Зиёда аз ин, аз ҷавҳари маъноии зарфи «**девонавор**» тобиши манфӣ падида меояд.

Тобишҳои ҳисси-муассирий бо воситаи такрори зарф низ зоҳир мегарданд. Дар ин ҳолат ба зарфҳои тақрор задаи мантиқӣ меафтад: Чунончи, дар байти «Фурсатеро ҳам мадеҳ аз дасти худ, — Пеш рав бо зиндагонӣ зуд-зуд» зарфи «зуд» тақрор шуда, тобиши ҳисси — муассирии мусбат зоҳир намудааст.

Машқи 69. Ҷумлаҳои ҳамрақамро мушоҳида кунед. Тобишҳои ҳисси-муассирии зарфҳои ишоратшударо муайян намоед. Гӯед, ки тобишҳои ҳисси-муассирии мусбату манфӣ бо кадом роҳҳо ифода гаштаанд.

1. Офтоб ба қиём омада, ҳаворо хелекак тасфонда буд. (С. А.).
2. Гандум ҳама ҷо, пазанда ҷо-ҷо. (Мақол).
3. Эҳтимол таънаю сарзаниш ба ғўшатон саҳлакак саҳт расида бошад. (Ф. Н).

1. Раҷаб зоғона қадам зада меомад. (Р. Ҷ.).
2. Гардани худро ғозвор дароз кард. (Р. Ҷ.).
3. Қорӣ Ишқамба бо шунидани ин хабар дартоз ба бонки мазкур мерафт. (С. А.).

Машқи 70. Ҷумлаҳоро нависед ва ба зарфҳо зеҳн монед. Гӯед, ки пасвандҳои **-ак (-ек), -акак (-екак), -она, -вор** ба зарфҳо васл шуда, ба онҳо чӣ гуна тобишҳои маъноӣ додаанд.

1. Нақле, ки пештарақ аз ин Ёдгор аз писари оқсақол дар бораи ба шавҳар додани буданашон карда буд, гӯё ҷакраи заҳри ҳақиқӣ буд (С. А.).
2. Ба будани милтиқаш боварӣ ҳосил намуда, оҳистекак аз ҷояш хестани шуда, ба ҷомааш даст дароз кард (Ҳ. К.).
3. Онҳо хомӯшона роҳ мегаштанд (П. Т.).
4. Вай базӯр нафас мекашид ва ба ҳар тараф беҳолона нигоҳ мекард (С. У.).
5. Асфалти кўча, ки онро борон шуста рафта буд, оинавор ҷило меод (П. Т.).
7. Вай навакак аз хоб хестааст. (Р. Ҷ.).

Машқи 71. Чумлаҳоро хонда ба зарфҳо этибор диҳед. Гӯед, ки дар онҳо тобишҳои ҳисси-муассири бо кадом воситаҳо ифода ёфтаанд.

1. Ҳар ду чашматро калонакак кушода гарди, намешавад? (*Р. Қ.*)
2. Динакак ману ту дар ин замин бузкашӣ мекардем (*С. У.*)
3. Наход ки Шодӣ ҳамин дирӯзак бо зану фарзанди ҳудаш маслиҳат накарда, ба андешаи бад афтад (*Қ. И.*)
4. Лекин ҳавои сӯзоне аз боми каюта ба тан мезад ва аз бадан беист обу арақ мешорид (*Ф. М.*)
5. Борони ҳамал, чунон ки аз ҳазор сатил бошад, базарба мерехт... (*С. Т.*)
6. Пас, бифармуд, то ўро сад динор бидоданд ва агарчи таъбири ҳар ду дар асл як буд, аммо чун яке сухан беадабона гуфт, хуб адаб хӯрд (*М. А.*)

Машқи 74. Порчаҳои шеъриро ифоданок хонда, ба исму зарфҳо зеҳн монед. Гӯед, ки пасвандҳои **-ак**, **-акак** ба зарфу исмҳо васл шуда, ба онҳо чӣ гуна ҷилоҳои услуби бахшидаанд.

То саҳар месўхт гулшан кам-камак,
Хонаро мекард равшан кам-камак.
Бод мезад сар ба кўҳу кўҳсор,
Корвон мешуд ба рафтан интизор.

Мирзо Турсунзода

Эй меҳмонаки хубрў,
Биё, биё марҳабо!
Шамоли шўх ба олу
Лаҳзаяке шуд меҳмон,
Ҳавлиро рўфта доду
Бишуд ба роҳаш равон.

Абдулло Қодирӣ

Мардаке ғарқ буд дар Ҷайхун,
Аз Самарқанд буд, пиндорам.
Бонг мекарду зорӣ менамуд,
Ки: «Дарего кулоҳу дасторам».

Саъдии Шерозӣ

Машқи 73. Шаш чумла нависед, ки пасвандҳои **-ак**, **-акак**, **-якак** ба зарфҳо васл шуда бошанд. Хусусиятҳои услубии пасвандҳоро маънидод кунед.

ДАРСИ 18. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ ҲИССАЧА ВА ТАКРОРИ ЧОРЯКӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ҳиссачаҳо, ки ба фикри гуфташуда муносибати гӯяндаро мефаҳмонанд, як воситаи пурқувват ифода намудани фикр низ мебошанд. Масалан, ҷумлаҳои «Магар ба гапи ӯ бовар кардан мумкин аст?!» ва «Ба гапи ӯ бовар накунад» ҳаммаъно бошанд ҳам, яке (Ба гапи ӯ бовар накунад) фикрро ба таври муътадил, дигаре (Магар ба гапи ӯ бовар кардан мумкин аст?!) тавассути ҳиссача (магар) таъсирбахш ифода менамояд. Ин маънӣ дорои тобиши ҳиссӣ-муассирӣ будани ҳиссачаҳоро собит менамояд.

Ҳиссачаҳо аз диди услубиносии ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: умумиистеъмоли, китобӣ ва гуфтугӯӣ. Масалан, ҳиссачаи «**ҳа**» («**ҳо**») ба услуби гуфтугӯӣ, «**оре**», ки муродифи «**ҳа**» мебошад, ба услуби китобӣ хос буда, ҳиссачаи «**бале**» умумиистеъмолист. Ҳамчунон, ҳиссачаҳои саволии «**-мӣ, -чӣ, наҳод**» умумиистеъмоли буда, «**оё, магар**» хоси услуби китобианд. Монанди ҳамин, ҳиссачаҳои «**канӣ, -чӣ, ҳайр, хуш**» умумиистеъмолианду «**фақат, танҳо**» ба услуби китобӣ мансубанд.

Яке аз сабабҳои дорои хусусиятҳои услубӣ будани ҳиссачаҳо ба масъалаи муродифҳо вобаста аст. Муродифшавии ҳиссачаҳо боиси зуҳури тобишҳои услубӣ мегардад. Масалан, ҳиссачаҳои «**фақат—танҳо**», «**-дия-охир**», «**ҳам-низ**», «**оре-бале-ҳа**» муродифанд. Чунончи, дар ҷумлаҳои «Оре, ҳам ширин, ҳам талх», «Бале, ҳам ширин, ҳам талх» ҳиссачаҳои «оре» ва «бале» муродифанд, зеро ки ҳар ду ҳиссача ҳамвазифа буда, матлаби ҷумларо тасдиқ мекунанд.

Сабаби дигари зуҳури хусусиятҳои услубии ҳиссачаҳо дар пурқувват будани тобишҳои ҳиссӣ-муассирии онҳост. Ҷумлаҳои зерин далели ин муддаост: Вай-ку ба ту холабача намешавад? (Р. Қ.). Агар аз иштиҳо намондед, тамоми дунёро меҳӯрдед-дия! (С. А.).

Машқи 74. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва гӯед, ки ҳиссачаҳо ба калимаю ҷумлаҳо чӣ гуна тобишҳои маъноӣ бахшидаанд. Ба кадом услубҳои нутқ мансуб будани онҳоро муайян кунед.

1. Саллаи ин қадар калонро ҳафтае як бор дар тағораи ҷомашӯӣ андохтан мумкин нест-дия. 2. Канӣ, акнун тайёр шавед. 3. Оре, шабҳои торик аз ин роҳ духтарон, ҷавонзанон пешопеши одамони мил-

тиқдор мегузаштанд, ки онҳоро барои дилхушии амир аз қишлоқҳои атроф меоварданд. 4. Акнун худатон ҳам омада мондед. 5. Кани, тиёқатро шилиққонда тезтар берун рав. 6. Аз дасташ кашида гир, охир. 7. Як ҳафта боз аз шаби ба ҳавлии Қорӣ Ишкамба рафтанамон без монугир барф меборид (С. А.). 8. Бале, ҳам ширин, ҳам турш. 9. Рафта хабар гирем-мӣ? 10. Ин гапро аз кӣ шунидӣ-а? (Р. Ҷ.)

Машқи 75. Ҷумлаҳоро нависед ва ба ҳиссаҳо зеҳн монед. Гӯед, ки онҳо дорои чӣ гуна тобишҳои ҳисси-муассирӣ мебошанд.

1. Хонда диҳам-мӣ?. 2. Қориамак, аз дасти шумо ҳеҷ халосӣ нест-дия!. 3. Саллаи шумо магар дер боз рӯи тағораи ҷомашӯиро надидааст?. 4. Магар ошноӣ ту навкари ба ман ноҳолдон аст, ки аз дунболи ман афтодааст? 5. Сафар низ ба пеши мо омад, ман ҳам биринҷро андохта ошро дам кардам, рафиқонам ҳам омаданд (С. А.).

Машқи 76. Ҷумлаҳоро хонда ҳиссаҳоро муайян кунед ва тобишҳои услубии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Оре, дар он солҳо меҳнаткашон ниҳоят ба танг омада буданд, на шиками деҳқон серу на тани косиб пӯшида (Р. Ҷ.). 2. Оё ин гапҳо боиси ситеза кардан аст, духтарам? (Ф. Н.). 3. Чи, ба ҷойи Домулло Мирҳалим шайх шудани будед-мӣ? (Р. Ҷ.). 4. Худо ба ту аҷаб зӯру қувват дода будааст, Умархон! — Ҳо, лекин мулк надод, обу замин надод, ки ман ин зӯру қувватамро дар онҳо кор фармоям (С. У.). 5. Мабодо боз ба нафсашон нарасад, гуфта андеша мекунам-дия (Ф. Н.). 6. Кокул намехоҳам, бурида партоед! Бачаҳои дигар кокул надоранд-ку?! (С. У.). 7. Гапаш ҳақ аст-куя, Мамараҷаб, писарам, ҷавоб дод Юнусбобо (Ф. Н.). 8. Кани гапзанон карда бинем, ягон чиз мебарояд-мӣ? (Р. Ҷ.).

Машқи 77. Ҷумлаҳое тартиб диҳед, ки дар онҳо ҳиссаҳо ҳамчун воситаи таъсирбахш ифода намудани фикр истифода шуда бошанд.

Намуна: Охир мо муттаҳиду пурқувватем-ку, наҳод мо аз ўҳдаи ин кор баромада натавонем?!

САВОЛ ВА СУПОРИШ БАРОИ САНҶИШИ ДОНИШҲОИ ОМЎХТАИ ЧОРЯКИ ДУЮМ

1. Дастури забон чист? Дастури забон дорои чанд соҳа аст?
2. Мафҳуми «Услубиёти сарф»-ро маънидор кунед.

3. Тобишҳои услубии воситаҳои чамбандии исмро фаҳмонида, мисолҳо оред.
4. Воситаҳои ифодагари мафҳуми номуайяни дорои кадом хусусиятҳои услубист?
5. Тобишҳои ҳисси-муассирии исмҳо тавассути кадом пасвандҳо ифода мегардад?
6. Кадом хусусияти сифатҳо боиси тобиши ҳисси-муассири зоҳир намудани онҳо мегардад?
7. Имконоти услубии воситаҳои ифодагари дараҷаи оли сифатро бо мисолҳо фаҳмонед.
8. Аз кадом воситаҳои таъкиди аломат хусусияти услубӣ надида меояд?
9. Кадом пасвандҳо ба сифатҳо тобиши услубӣ мебахшанд?
10. Бо кадом роҳ ҷонишинҳо фикрро таъкид мекунанд?
11. Хусусиятҳои услубии ҷонишинҳои шахси фаҳмонед ва бо мисолҳо собит намоед.
12. Муродишавии ҷонишинҳои шахси ва тобишҳои услубии онҳоро тавассути мисолҳо фаҳмонед.
13. Имконоти услубии сифаҳои феъл дар чист?
14. Шахсу шумораи феъл дорои чӣ гуна хусусиятҳои услубист?
15. Имконоти услубии шаклҳои замони феълро бо мисолҳо собит намоед.
16. Тобишҳои ҳисси-муассирии зарфҳо бо кадом воситаҳо ифода меёбанд?
17. Дар ифодаи фикр ҳиссачаҳо чӣ гуна восита мебошанд?
18. Хусусияти услубии ҳиссачаҳо дар чист?
19. Муродишавии ҳиссачаҳо боиси зуҳури кадом хусусиятҳои услубӣ мегардад?
20. Тобишҳои ҳисси-муассирии ҳиссачаҳоро шарҳ диҳед ва бо мисолҳо собит намоед.

Супориши 1. Ҷумлаҳоро бодикқат хонед ва муайян кунед, ки дар истифодаи феълҳо ба кадом нуқсонҳо роҳ дода шудааст. Ноқисҳои услубии феълҳоро ислоҳ карда, ба дафтар нависед.

Офтоб кам-кам ба паси кўҳҳо фуру рафта, нимаи дашти Рахшро сояи кўҳ пахш карда гирифтааст (*Алихуш*). 2. — Пудратчи фаҳмад, маро ҷанг мекунад, — гуфта аз қабули ин таклиф ибодарид (*Ҳ. И.*). 3. Дар пастӣ ва баландиҳои доманаи дашт гулҳои лоламонанд ҷунон базеб метобиданд, ки гўё дар он ҷойҳо қоили сурхи ҷигарие густаронида бошанд (*Алихуш*). 4. Офтоб аз назар ғойб шуда, дар уфуқи дур фақат шуълаи гулхани ҷўпонии саҳроӣ абрпорчаҳоро бўса карда истодааст. Оҳиста-оҳиста боди форум мевазид (*Ҳ. К.*). 5. Вай зулм медид ва ё дар ҷанг ва ҷидолҳо кушта шуда маҷрўҳ мешуд (*Алихуш*). 6. Сухан ба ин ҷо расида буд, ки ҳама чапак зада, Раъноҷонро ба болои дасти худ бардоштанд ва табрикҳо мекарданд (*Б. А.*). 7. Онҳо бо ҳисси ифтихору мамнунӣ суҳанони нотиқонро гўш мебуданд (*Ҷ. И.*).

Супориши 2. Чумлаҳоро нависед ва ба замони амали феълҳо зеҳн монед. Феълҳои аз лиҳози ифодаи замон бар ивази якдигар омадаро муайян карда, хусусияти услубии онҳоро шарҳ диҳед.

1. Ҳой, арраи ҳазордандони умр, мегўям, шахтаҳо акнун рўз барин равшан шудагӣ (*Р. Ҷ.*). 2. Як бечораи ба домат афтодаро ҳам дарди сар кун! (*С. А.*). 3. Сонитар талаб мекунад, ки ўро ба пеш ба оғўши модараш бисупоранд, лекин ба ин даъво падараш дарҳол зид мебарояд, чунки писарак дар бағали модар фақат як-ду дақиқа ором хоҳад нишаст (*Ф. М.*). 4. Аз дасти чанд нафар деҳқон чӣ меояд, мегўй (*С. А.*). 5. Гапҳоятро намефаҳмам («Садои Шарқ»). 6. Як рўз Мирзо Абдулло ном мирзои сари сандуқ аз Қорӣ Ишкамба сад ҳазор танга, понздаҳ ҳазор сўм қарз мепурсад, ба ваъдаи ин ки ба маблағи мазкур моҳе даҳ танга фоида медиҳад (*С. А.*). 7. Анбари Ашк, ки мамнунона дар кори гундор-гундор ба вай ёрӣ меод, пеш даромаду гуфт: — рафтем! (*Ҷ. И.*).

ИМКОНОТИ УСЛУБИИ НАҲВ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Калима ва ҷумла заминаи мубодилаи афкори одамон аст, зеро калима мафҳумҳоро, ҷумла фикрро ифода мекунад. Иборабандию ҷумлаорой мавзӯи баҳси наҳви забон аст. Дар ин фасли услубшиносӣ имконоти услубии иборабандию ҷумлаорой, ҷанбаҳои муродифии воҳидҳои наҳвӣ, тафовути маъноию услубӣ, мавқеи истифодаи қолабҳои гуногуни ифода ва ғайра мухтасаран мавриди омӯзиш қарор мегиранд.

Матлаби гўянда бо тақозои мундариҷаи фикр, мавриди сухану авзои шунаванда ғае муфассал, ғае мўҷаз, ғае хушк якнавохт, ғае рангину таъсирбахш ифода меёбад. Ин маънӣ боиси падид омадани муродифу қаринаҳо мегардад. Одатан аз силсилаи муродифу қаринаҳо ҳамин тарзи ифода интиҳоб мешавад, ки матлаби гўянда аз он равшан аён гардад.

ДАРСИ 19. ХУСУСИЯТИ УСЛУБИИ ИБОРА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ибораҳо аз калимаю таркибҳои алоқаманд ташкил ёфта, назар ба калима маънои мураккабтареро ифода мекунанд, бинобар ин, хусусиятҳои услубии онҳо низ назар ба калима барҷастатар зоҳир мегарданд. *Масалан*, ибораҳои аризаи шикоятӣ, маҷлиси олимон, иҷрои қарорҳои шўро ба услуби расмӣ

коргузорӣ; ибораи масдарӣ, ғояи асар, таърихи халқи тоҷик ба услуби илмӣ; мурғи бахт, хонаи дил, майдони ишқ ба услуби бадеӣ, қонуни бахт, унвони баланд, оинаи ҷаҳоннамо ба услуби рӯзнома-нигорӣ (публистистӣ) мансубанд.

Ибораҳо нисбат ба калимаҳо тобишҳои ҳиссӣ-муассириро низ бештару равшантар ифода мекунанд. Чунончи, аз ҷавҳари маъноии ибораҳои «**ҷони ширин**», «**булбули хушхон**» тобиши ҳиссӣ-муассирии мусбат, вале аз ибораҳои «**қавоқи турш**», «**афти хунук**» тобиши ҳиссӣ-муассирии манфӣ падида меояд.

Ибораҳо ҳам дорои муродиф (синоним) ва қарина (вариант) мебошанд. Дар натиҷаи тағйир додани тартиби калима ё бо муродифашон иваз кардани ҷузъҳо қаринаю муродифҳои ибора ба вуҷуд меоянд.

Масалан, дар вақти иваз кардани ҷойи ҷузъҳои ибораи «**сухани Рӯдакӣ**» (умумиистеъмоли) қаринаи он — «**Рӯдакиро сухан**» ба вуҷуд меояд. Яке аз хусусиятҳои услубии ибора дар он зоҳир мегардад, ки қаринаҳои он ба услубҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Чунончи, «**дар хона нишастан**» (умумиистеъмоли), «**андар хона нишастан**» (адабии китобӣ), «**хонанда шиштан**» (гуфтугӯии ғайриадабӣ). Монанди ҳамин ибораҳои ҳаммаъно аз ҷиҳати тобиши маъно ва дараҷаи рӯшан ифода намудани матлаб низ фарқ мекунанд. *Масалан*, дар ибораи «овози паст, вале фора» тазоди аломатҳо назар ба муродифи он «овози пасти фора» рӯшану барҷастатар ифода гаштааст.

Тағйири ҷойи ҷузъҳои ибора имкон медиҳад, ки як маънӣ чанд тариқа ифода гардад. Ин маънӣ бо нияти таъкиди аломат сурат мегирад: **накӯ тадбире — тадбири накӯе, хонаи баландтарин — баландтарин хона...**

Қаринаи ибора бо иваз гаштани воситаҳои дастурӣ низ корбасти мегардад: **духтари зебо — духтаре зебо.**

Истифодаи дурусти ибораҳо ба маданияти нутқ алоқаманд аст. Дар сурати зиёда тафсил ёфтани ибораи масдарӣ ё сифати феълӣ муносибати маъноӣ ва дастурии ҷузъҳои ибора тира ва талаффузи он душвор мегардад: Ў аз дар даромадан ҳамон се каси либосашон адиби дар атрофи стол давра зада нишаста — пристав, ёрдамчи сардори уезд, волостной ва расми калони монанди одами зинда аз дари сари худро берун оварда, ба одамони ин хона бо табассум, вале салобатнок нигоҳ кардаистодаи подшоҳ ... ва дигар чизҳои кабинетро дида ҳайрон шуд. Дар чунин мавридҳо фикрро бо чанд

чумлаи мустақил ё чумлаи мураккаби тобеъ (ў аз дар даромадан ҳамон дид, ки ...) ифода кардан беҳтар аст.

Дар чумлаи болой ибораҳои номии изофӣ, ки чанд ибораи номии феълиро дар бар гирифтаанд, сохти ибораро хеле мураккаб ва баёни матлабро басо мушқил кардаанд.

Машқи 78. Ба гурӯҳҳои зерини ибора зеҳн монед ва ба кадом услубҳои забон мансуб будани онҳоро муайян кунед.

Девони Вазирон, пардохти қарзи берунӣ, рӯзномаи маҷлис, моддаи 3, фармони Президент, Шӯрои Олӣ, ҳуҷжатҳои қонунгузорӣ...

Забони миллий, маданияти сухан, қасидаи мадҳия, қисми моеъ, Қонуни забон, ҷойи чумлаи пайрав, намаки натрий...

Набзи айём, деҳқони асил, худшиносии миллий, шиори зиндагӣ, бухрони иқтисодӣ, алоқаҳои байналмилалӣ, озодии сухан...

Хонаи умед, биёбони ғам, сарви равон, хуни дил, ҷони ширин, синаи сўзон, руҳи гулгун, булбули шайдо, зулфи парешон...

Машқи 79. Ибораҳои мансуби услуби гуногунро бо тартиби: а) расмии коргузорӣ, б) илмӣ, в) рӯзноманигори (публиксистӣ), г) бадеӣ, г) гуфтугӯӣ ба дафтар нависед, сипас онҳоро шарҳ диҳед. Гӯед, ки кадом навъи ибораҳо тобиши ҳисси-муассирӣ доранду кадоми онҳо аз ин тобишҳо маҳруманд.

Дарахти дӯстӣ, коми дил, ниҳоли душманӣ, ранҷи бешумор, чашми алмосии ту, шишаи дил, зиндагии талх, пеши чашм, пардаи абри ғурур, чашми бино, чашми хирад, ҷавҳари биниш, доираи ҷаҳон, нақши нигин, майдони биоэнергетикӣ, узвҳои бадан, сактаи дил, айёми фараҳафзо, фарҳанги бостонӣ, осори меъморон, суннатҳои ниёгон, мардуми меҳнатқарин, табиби ҳозик, садои дили мардум, каломии сеҳрангез, дарди халқ, канорҳои кишвари ҳамешабаҳор, аҳли заҳмат, толибони илм, сухани худ, ташхиси қалбии мариз, бемори саратон, ҷарроҳии ташхисӣ, усули табобат.

Машқи 80. Муродифу қаринаҳои ибораҳои зеринро навишта, фарқи сохту таркиб ва хусусиятҳои услубиашонро хотирнишон гардонед.

Майдони пеши қалъа, сафедори баланди лаби ҷўй, сайргоҳҳои беруни шаҳр, кати пеши чойхонаи сурх, қолинҳои ба рўйи хона паҳн кардашуда, кўрпачаҳои пеши девори хона, паҳноии канори офтобшини деҳа.

Намуна: Кати назди тиреза — кати воқеъ дар назди тиреза...

Машқи 81. Бо ибораҳои поён ҷумлаҳо тартиб диҳед ва ба кадом услубҳои нутқ хос буданашонро ёдрас намоед. Ҷӯед, ки кадоме аз он ибораҳо тобишҳои ҳисси-муассири доранд.

Субҳи пурфайз, сухани ширин, нигоҳи гарм, арақи ҷабин, меҳнати фидокорона, деҳқони асил, ибораи илмӣ, қонуни кашиш, намаки калӣ, қарори маҷлис, аризаи шикоятӣ.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Қаринаю муродиҳои ибораҳо бо кадом роҳҳо ба вучуд меоянд? Мисолҳо оред.
2. Хусусиятҳои услуби ибораҳоро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
3. Зухури тобишҳои ҳисси-муассири ибораҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.
4. Ба услубҳои гуфтугӯй ва китобӣ мансуб будани ҷумлаҳои соддаи дутаркибиро аз рӯйи кадом аломатҳои дастури забон муайян мекунанд? Мисолҳо оред.

ДАРСИ 20. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ҶУМЛАҲОИ СОДДАИ ДУТАРКИБА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Воситаҳои гуногуни ифодаи ахбор, пурсиш, амр, инчунин тарзҳои ифодаи тасдиқу инкор боиси ба миён омадани муродифу қаринаҳои ҷумлаҳои содда мегарданд. Муродифу қаринаҳои ҷумлаи соддаи дутаркиба низ хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд. Дар баъзе мавридҳо мумкин аст, ки айнан як фикр ҳам бо ҷумлаи соддаи дутаркиба ва ҳам тавассути ҷумлаи соддаи яктаркиба ифода гардад. Масалан, ҷумлаи дутаркибаи «Агар шумо дар нимрӯзи ба лаби ин ҷӯйча оед...»-ро дар шакли ҷумлаи соддаи яктаркибаи муайяншахс ифода намудан мумкин аст: Агар дар нимрӯзи ба лаби ин ҷӯйча оед... Вале дар мавриди таъкиди соҳиби амалу ҳолат бо ҷумлаи дутаркиба ифода гаштани фикр ҳатмист: Ман наметавонам, ки ба анҷумани онҳо наравам, аз ҳолашон хабар гирифта наоям.

Дар ҷумлаи соддаи дутаркиба бо шакли пурраи сифати феълии замони гузашта ифода ёфтани хабар (рафтагӣ) хоси услуби гуфтугӯист, вале шакли нақлии феъл дар услуби китобӣ маълум аст. Чунончи, ҷумлаи «Шумо ба шаҳри Самарқанд рафтагӣ?» ба услуби гуфтугӯй мансуб буда, ҷумлаи «Шумо ба шаҳри Самарқанд рафтагӣ?» хоси услуби китобист.

Ҷумлаҳои соддаи дутаркибаи ҳаммаъно бо хусусиятҳои услубиашон низ фарқ мекунанд. Масалан, ҷумлаҳои «Ин кирдори шумо

тоқати маро тоқ кард»: «Аз кирдори шумо тоқати ман тоқ шуд» муродиф буда, танҳо аз лиҳози услубӣ (таъкид) фарқ мекунам (Дар ҷумлаи аввал таъкиди ибораи «кирдори шумо» ба назар расад, дар ҷумлаи дуюм ибораи «тоқати ман» мавриди таъкид қарор гирифтааст). Монанди ҳамин, ҷумлаҳои соддаи дутаркибаи «Бале, ман имрӯз ба қишлоқ пеши модарам нарафта наметавонам», «Бале, ман бояд имрӯз ба қишлоқ пеши модарам биравам» ҳаммаъно буда, дар ҷумлаи аввал зарурати иҷрои амал қайд шудааст, вале дар ҷумлаи дуюм ҳамон зарурат қатъитар ифода гаштааст.

Ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар тасвири лаҳзаҳои манзаравӣ, муҳити зиндагӣ ва ғаъолияти инсон мавқеи ҷудогона пайдо мекунад: Замини кӯҳансол оғӯши худро ба ту боз намуд. Ситораҳо хандиданд. Офтоб пеш-пешӣ ту рақс мекард. Замон аз ҷавлонгоҳи худ ба ту ҷой дод. Аср талаби қонуниашро пешниҳод намуд. Ў ҳақ дошт (Ҳ. К.).

Маъниҳои водоркунӣ, амру фармон, супориш, илтимос, хоҳиш, таваллою мурочиат, ки дар ҷумлаҳои амрӣ ифода мегарданд, бештар дар муколама маълум буда, дорои ҷилоҳои маъноӣ мебошанд. Масалан, водорсозӣ дорои ҷилоҳои зиёди маъноӣ буда, бо роҳҳои гуногун ифода мешавад, ки ин маънӣ боиси зуҳури тобишҳои услубӣ низ мегардад. Воситаи асосии дастурии ифодаи амр сиғаи амрӣ буда, гоҳо ба ин вазифа замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ва замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ низ кор фармуда мешаванд: — «Хирмонгул, бузатро надех!» — «надех» (сиғаи амр), «Ақаллан, боратро ба замин мемондӣ» — «мемондӣ» (замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ), «Агар дар рафтан шитоб кунед, муносиб аст» — «шитоб кунед» (замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ).

Дар ҳолати бо сиғаҳои гуногун ифода гаштани хабари ин гуна ҷумлаҳо амру фармоиш бо тобишҳои хоҳиш, илтимос ва ғайра ифода меёбад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин амр бо тобишҳои маъноии қатъият «гап назанед» (Дар вақти дарс гап назанед), навозишкоронаву маслиҳатомез — «оташин нашав», «фаромӯш накун» (— Духтаракам, оташин нашав ва фаромӯш накун, ки ин ҳукумат аз он худамон аст), рӯҳбаландию фараҳ — «биё» (— Биё, баҳор! Марҳабо!) ва фармоиш — «равӣ», «арз кунӣ» (Чӣ шавад, ки равӣ ва ба ҷаноби Маҳдум арз кунӣ, ки писари қозии Сиистон омадааст...) ифода гаштааст.

Чумлаҳои саволии риторикӣ дар забони гуфтугӯй ва услубҳои бадеию рӯзноманигорӣ ҳамчун воситаи таъсирбахш ифода намудани фикр мавриди истифода қарор мегиранд.

Ҳиссаҳои саволии «оё» ва «магар», пурсишҷонишинҳои «чӣ гуна» ва «чӣ хел», инчунин пурсишҷонишинҳои «чаро» ва «барои чӣ» дар иҷрои вазифа муродиф буда, танҳо бо тобиши маъно ва хусусиятҳои услубиашон аз якдигар фарқ мекунанд.

Монанди ҳамин бо ёрии ҳиссаҳои саволии оё, бидуни онҳо, танҳо бо оҳанг ифода гаштани пурсиш мувозиҳои чумлаҳои саволиро ба миён меорад. Чунончи, чумлаи саволии бо ҳиссаҳои «оё» корбастшуда — «Оё ту нашунидаӣ, ки дарахти ҷавзбун дар сӣ сол ҳосил медиҳад?» бо чумлаи саволии бе ҳиссаҳои «оё» овардашуда — «Ту нашунидаӣ, ки дарахти ҷавзбун дар сӣ сол ҳосил медиҳад?» ҳаммаъност. Муродифҳои чумлаҳои саволи низ хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамоянд ва дорои мавриди истифодаи хоса мебошанд.

Машқи 82. Ба чумлаҳои дутаркибаи зерин зеҳн монда, ба кадом услубҳои нутқ мансуб будани онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки кадом аломатҳои забон ба ин ё он услуб тааллуқ доштани чумлаҳоро собит менамоянд.

1. Шумо ягон бор кўҳистонро дидагӣ-мӣ?
2. Шумо боре кўҳистонро дидаед?
3. Орду равшан арзон мешавад.
4. Рӯзномаи маҷлис ба самъи ҳозирин расонида шуд.
5. Хуллас, ки дар забони тоҷикӣ шаклҳои табрик хеле гуногун аст.

Машқи 83. Чумлаҳоро хонда, қаринаю муродифҳои онҳоро ёбед ва тобишҳои маъноию услубиашонро муайян кунед.

Таппиши дил, паридани ранг, ларзиши аъзо ва кашидани оҳҳои сарди бемаҳал ба забони ҳоли ин ду гирифтор неқў тарҷумон буданд (С. А.). 2. ...пиразан бо дидани Ҷўрабашӣ ниҳоят тарсид (Р. Ҷ.). 3. Арбоб Камол бо шунидани ин моҷаро мисли шери дарранда гурридан гирифт. (С. А.). 4. Гулқурбон қадам нигоҳ дошта, ба Ризо чашмакии маънидоре зад (С. У.). 5. Соро сарашро ҳам карда, рӯяшро бо остин пӯшонид, бо ҷунбонидани сар ба бой ишорати салом кард. 6. Ин аҳволи ӯ ҳамаро дар тааҷҷуб мононд (Ҳ. К.). 7. Мардум бе тарсу ваҳм ба сайргоҳҳои беруни шаҳр мебаромадагӣ шуданд (Ҷ. И.).

Машқи 84. Чумлаҳои зеринро, ки ба услуби гуфтугӯи мансуб аст, нависед ва бо услуби китоби таҳрир кунед.

1. Боз ду маротиба худам пойи пиёда ба хонаи амаки Эдик рафтам. Аз пули оҳанини болои вокзал гузашта. 2. Қариб садта харгӯш. Кумур — кумур алаф ё қарам хӯрданаши бинед, ҳавасатон меравад. 3. Пеши ин хонаҳо симтӯр кашадагӣ (*Ф. М.*). 4. — Дар сохтани ин хона ҳамаи бачаҳо ҳам иштирок кардагӣ (*П. Т.*). 5. — Тағо, шумо ба Артек рафтагӣ? — пурсид яке аз онҳо. 6. Замона нотинҷ шуда монд. Набошад, ин қадар саллоту полиса дар ин ҷо чӣ кор мекунад. Чӯб омада боз ба сари мо, бечораҳо, мешиканад, гуфта метарсам (*Р. Ҷ.*).

Машқи 85. Ба муқобили чумлаҳои саволии риторикӣ муродифи онҳоро нависед. Гӯед, ки онҳо аз ҷиҳати сохту таркиб, оҳанг ва тарзи ифодаи мақсад чӣ фарқ доранд.

1. Лекин ишқ кай ба чаҳорчӯбаи расмияти гунҷида буд? (*Ф. М.*).
2. Кадом бача аз модари ўгай неки дидааст, ки бачагони ман бинанд? (*С. У.*).
3. Одам дарди дилашро ба ҷону чигараш нагӯяд, ба кӣ мегӯяд. (*Ф. М.*).
4. Ман, ки ҳатто аз падар ҳам калтак нахӯрда будам, акнун омада-омада аз як нобакор калтак хӯрам (*С. У.*).

Намуна:

- Магар мо намеҳобем, магар барои мо ҷон даркор нест?
- Мо ҳам хобидан меҳоҳем, ҷон ба мо ҳам даркор аст.

Машқи 86. Даҳ чумлаи саволи (5 чумлаи саволии асли, 5 чумлаи саволии риторикӣ) тартиб диҳед, ки онҳо ба услубҳои гуфтугӯи, бадеи ва рӯзнома-нигорӣ мансуб бошанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Муродифҳои чумлаи соддаи дутаркиба дорои чӣ гуна тобишҳои маъноӣ мебошанд?
2. Сабаби дар услубҳои илмӣ ва расмӣ коргузори аз тобишҳои ҳиссӣ—муассирӣ маҳрум будани чумлаҳои ҳикоягӣ дар чист?
3. Хусусиятҳои услубии чумлаҳои амриро бо мисолҳо собит намоед.
4. Чумлаҳои саволии асли дорои чӣ гуна хусусиятҳои услубӣ мебошанд?
5. Чумлаҳои саволии риторикӣ ба кадом услубҳои нутқ хос аст?
6. Муродифшавии чумлаҳои саволи ва хусусиятҳои услубии муродифҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

ДАРСИ 21. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ жУМЛАҲОИ ЯКТАРКИБА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! жумла ифодагари фикр аст, бинобар ин, аз он гараз ва матлаби гўянда низ падида меояд. Ин буд, ки дар ҳолати ифодаи ҳуди амалу ҳолат (на баёни соҳиби амал) будани гарази гўянда одатан фикр дар қолаби ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс ва бешаҳс ифода мегардад.

жумлаи яктаркибаи муайяншаҳс бо ҷумлаҳои дутаркиба муродиф аст. Муродифшавии ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳс одатан бо ҷумлаҳои дутаркибае, ки мубтадои онҳо бо ҷонишинҳои шаҳси ифода гаштаанд, ба амал меояд. жунончи, ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳси «Аз қишлоқ омадам» бо ҷумлаи дутаркибае, ки мубтадоаш бо ҷонишини шаҳси якуми танҳо — ман ифода гаштааст (Ман аз қишлоқ омадам) муродиф мебошад. жумлаҳои мазкур хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд, яъне ҷумлаи «Аз қишлоқ омадам» ҳоси услуби гуфтугӯӣ буда, «Ман аз қишлоқ омадам» ба услуби китобӣ мансуб аст.

жумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассири буда, чун унсури нутқи гуфтугӯӣ дар услуби бадеӣ ва рўзманигорӣ (публицистӣ) мавриди истифода қарор мегиранд. *Масалан*, ба ҷумлаҳои муайяншаҳси «Хурд будӣ». «Хандидӣ», «Қоҳ-қоҳ задӣ». «Кўдакона ноз кардӣ» (*Ҳ. К.*) Мубтадо — ҷонишини шаҳси дуҷуми танҳо — «ту»-ро илова кунем, яъне ба ҷумлаи дутаркиба табдил диҳем, хусусияти услубиашон барҳам меҳўрад: Ту хурд будӣ. Ту хандидӣ. Ту қоҳ-қоҳ задӣ. Ту кўдакона ноз кардӣ.

Хусусияти услубии ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс на танҳо дар василаи мўҷазбаёни будани онҳост, балки дар он низ зоҳир мегардад, ки онҳо ба услуби бадеию рўзманигорӣ ҳосанд ва дорои тобиши ҳиссӣ-муассири мебошанд.

жумлаҳои яктаркибаи номуайяншаҳс дар услубҳои расмӣ коргузорӣ, рўзманигорӣ, бадеӣ ва илмӣ истифода бурда мешаванд. жунончи, ҷумлаи яктаркибаи номуайяншаҳси «Ин ҷоҳоро Дараи Ниҳон мегўянд» ба услуби бадеӣ, «Мегўянд, ки маҷрои дарёи Вахшро ба ҳамон тараф мегардонанд...» ба услуби рўзманигорӣ, «Баъд аз даҳ-понздаҳ рўзи шинондани қарам бо поруи оби суперфосфат иловашуда серғизо мекунанд» ба услуби илмӣ мансуб аст.

Чумлаҳои бешахс бо чумлаи умумишахс муродиф шуда метавонанд. Масалан, чумлаи бешахси «Кори имрӯзаро ба фардо набояд гузошт» бо чумлаи умумишахси «Кори имрӯзаро ба фардо магузор» ҳаммаъност. Монанди ҳамин, чумлаи бешахси «Ба гапи душман фирефта набояд шуд» муродифи чумлаи умумишахси «Ба гапи душман фирефта намешаванд» мебошад.

Зиёда аз ин, чумлаҳои бешахс дорои муродиф ва қаринаҳо низ мебошанд. Чунончи, чумлаи бешахси «Ба ин муддати дуру дароз Зайнабро дар хона руст карда мондан нашоёд» дорои муродиф (Ба ин муддати дуру дароз Зайнабро дар хона руст карда мондан дуруст нест) ва қаринаи «Дар ин муддати дуру дароз Зайнабро дар хона руст карда мондан намешояд» мебошад.

Муродифу қаринаҳои чумлаи бешахс аз ҷиҳати ҷилоҳои услубӣ фарқ мекунанд. Чумлаҳои бешахс, ки бо ёрии масдар ва калимаҳои «мумкин» ва «номумкин» («имконнопазир») ташкил ёфтаанд, дар забони адабии китобӣ маъмуланд: Дар ин замона ба ҳеҷ кас бовар кардан мумкин нест. Вале чумлаи бешахс, ки бо масдар ё шакли кўтоҳшудаи он ва феъли «шудан» корбаст шудааст, хоси услуби гуфтугӯӣ мебошад: Дар ин замона ба ҳеҷ кас бовар карда намешавад. Дорои муродифу қаринаҳо будан ба чумлаи бешахс имкон медиҳад, ки дар корбурди чумлаҳои бешахс аз такрори бемаврид худдорӣ карда шавад: Ҳукми ҳоким қабул бояд кард. Ҳукми ҳокимро қабул кардан лозим...

Чумлаҳои унвонӣ оҳанги хоси ҳисси-муассирӣ доранд ва ҷилоҳои услубии онҳо маҳз дар ҳамин зоҳир мегардад: Пагоҳ Иди Ғалаба. — Ҳа, дарвоқеъ, пагоҳ Иди Ғалаба ...Чи хел нағз! (Ф. М.).

Тасвири табиат худ эҳсоси лирикиро дар қалби нигоранда ва хонанда бедор мекунад. Предметро ном бурда, ба муҳокимаи умум вогузоштан ва бо ин васила мақсадро возеҳу пуртаъсир ифода кардан аз омилҳои услубии чумлаи унвонист: Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки бо шумии Арбоб Камолҳои он Одина аз маҳбубаи дилороми худ абадӣ ҷудо шуда буд. (С. А.).

Эҳсосоти мафтунӣ ва қаноатмандӣ дар чумлаи унвонӣ бо ёрии воситаҳои луғавию дастурӣ ифода меёбанд: Чавон вақте сар бардошт, ки офтоб ба қуллаҳои кўҳ партав афшондааст, он ҳама дигар хобу хаёл будаанд, ки дар ҳақиқат ҳанӯз аз онҳо асаре нест: аммо аҷаб хоби хуш, турфа хаёли ширин! (С. А.).

Маъноии бевосита дарк намудани предмет тавассути ҳиссачаҳои ишоратии ана, мана бо эҳсосоти гуногуни гўянда ифода мегардад:

— Ана Мулло бодиринг! — Барра бодиринг!... Хўш-ки, ана пиёзи кабуд, мана шалғамча, ки бо қавли муҳтарам Зардодхон, анбори витамини С будааст. Мана шибит, ана кашнич. Чаккаи тозаи равғанӣ! (Ф. М.).

Машқи 87. Ба ҷумлаҳои ҳамрақам зеҳн монда, ба кадом хели ҷумлаи содда мансуб будани онҳоро муайян кунед. Гўед, ки онҳо ба кадом услубҳои забон мансубанд.

1. Рафтору гуфтор омўхтам.
2. Туро тасалло медиҳам, навозиш мекунам.
3. Куҷо мегардӣ? Пагоҳ ба саёҳат мебароем.
4. Давидӣ, ҷаҳидӣ, наъра задӣ (Ҳ. К.).

1. Ман рафтору гуфтор омўхтам.
2. Ман туро тасалло медиҳам, навозиш мекунам.
3. Ту куҷо мегардӣ? Пагоҳ мо ба саёҳат мебароем.
4. Ту давидӣ, ту ҷаҳидӣ, ту наъра задӣ.

Машқи 88. Ҷумлаҳои бешахси зеринро хонда, аз ҷиҳати сохти дастурии ҳаба-рашон ба ҳелҳо ҷудо кунед. Гўед, ки онҳо ба кадом услубҳои ҷорӣ забон мансубанд.

1. Чи тавр бояд зист? (С. У.). 2. Оташро бо оташ натвон кушт (Мақол). 3. Баъд Ашрафҷони вайро ба Маҷнун нисбат додан нашоёд? (Ҷ. И.). 4. Маҷлиси Шӯрои илмӣ қарор намуд: ба ҷашни 80-солагии рӯзи таваллуди М. Турсунзода тайёри бояд дид ва ҳатман конференсияи илмӣ бояд ташкил дод. 5. Бинобар ин бо металлҳои ишқорӣ ва ишқорҳо танҳо баъди муҳофизат кардани ҷашм бо айнак ё экрани шаффоф кор кардан мумкин аст («Кимиё»). 6. Ҳар чи ҳам бошад, ба ин духтар офарин гуфтан даркор аст... (Ҳ. К.). 7. Модаронро беҳуда ғамгин карда гирёндан лозим нест (Р. Ҷ.). 8. Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ бояд кард (Зарб.).

Машқи 89. Ҷумлаҳои бешахсро навишта, ҷи гуна шакл гирифтани онҳоро муқаррар кунед. Гўед, ки ҷумлаҳои мазкур аз ҷиҳати сохти наҳвӣ ва хусусиятҳои услубӣ аз якдигар ҷи фарқдоранд.

1. Саросема шудан, сари каловаро гум кардан нашоёд (С. У.). 2. Лекин ҳамин тирамоҳ корхонаи Гулбаҳорро сохта додан зарур (Ф. М.). 3. Аммо ўро дастгир кардан номумкин буд (С. У.). 4. Ўро

тамоман аз ёд баровардан мумкин аст (Ҷ. И.). 5. ... зудтар Гулбибиро ба хона овардан даркор аст (С. А.). 6. Лаззати теша аз Кўҳкан бояд пурсид (Зарб.). 7. Лайлиро бо чашми Маҷнун бояд дид (Зарб.).

Машқи 90. Ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахсро бодиққат хонда, аломатҳои сарфи ва ҷилоҳои услубии онҳоро маънидод кунед.

1. Ранҷи худу роҳати ёрон талаб (Зарб.). 2. Сартароширо дар сари бузургон машқ намекунам. 3. То нахонанд, нарав, то напурсанд, мағў (Зарб.). 4. Бо ёрии мавҷҳои радио ошкор намудани мавқеи объектҳои радиолакатсия меноманд («Физика»).

Машқи 91. Ҷумлаҳои зеринро навишта, ба ҷумлаҳои унвонӣ зеҳн монед. Гўед, ки онҳо дар кадом услубҳои нутқ бо кадом мақсади услуби кор фармуда шудаанд.

1. Кулоли пирамаки шоир, дар рўйи ҳавли дар сари чархи кулоли машғули кор аст (С. У.). 2. Тахтапушташ кати якта мўй. Ана қаду қомат, ана ҳусну малоҳат! — завқ кард зан. 4. Шаб. Тобистон. Аспу аробае, ки дар даҳони як тангкўчаи торик истодааст, базўр дида мешуд (С. У.). 5. Гашти рўз. Як села кабўтарони ранг ба ранг дар болои ҷўйбор дар парвозанд (Ф. Н.).

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Хусусиятҳои услубии ҷумлаи муайянишахсро бо мисолҳо фаҳмонед.
2. Тобишҳои ҳисси-муассирии ҷумлаи муайянишахс дар чӣ зоҳир мегардад?
3. Ҷумлаҳои яктаркибаи номуайянишахс дар кадом услубҳои нутқ истифода мешаванд?
4. Ҷумлаҳои умумишахс дар кадом услубҳои нутқ истифода мешаванд?
6. Дорои тобишҳои ҳисси-муассирий будани ҷумлаҳои умумишахсҳо бо мисолҳо собит намоед.
7. Ҷумлаҳои бешахс дар кадом услубҳои ҷорӣ забон кор фармуда мешаванд?
8. Ҷумлаҳои унвонӣ ба кадом услубҳои нутқ хос нестанд? Чаро?
9. Дорои оҳанги хоси ҳисси-муассирий будани ҷумлаҳои унвониро бо мисолҳо исбот кунед.
10. Сабаби дар услубҳои илмӣ ва расмӣ коргузори аз тобишҳои ҳисси-муассирий маҳрум будани ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар чист?
11. Хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои амрӣ бо мисолҳо собит намоед.
12. Ҷумлаҳои саволии асли дорои чӣ гуна хусусиятҳои услубӣ мебошанд?
13. Ҷумлаҳои саволии риторикӣ ба кадом услубҳои нутқ хос аст?
14. Муродифшавии ҷумлаҳои саволӣ ва хусусиятҳои услубии муродифҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

ДАРСИ 22. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ жУМЛАҲОИ ЧИДААЪЗО

Хонед ва дар лавҳи хотир нигоҳ доред! Дар чараёни нутқ ҷумлаҳое истифода мегарданд, ки дар онҳо аъзоҳои ҷумла чида шуда меоянд. Аъзоҳои чида мувофиқи ифодаи матлаби гӯянда ё нигоранда дар ҳамаи услубҳои ҷории забон мавриди истифода қарор мегиранд.

Хусусияти услубии аъзоҳои чидаи ҷумла, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки онҳо дар услубҳои гуфтугӯӣ, бадеию рӯзнаманигорӣ бо мақсади ифоданок ва таъсирбахш баён намудани фикр, вале дар услубҳои илмию расмий коргузори барои дақиқ ифода намудани далелу бурҳонҳо кор фармуда мешаванд. Аъзоҳои чидаи ҷумла дар услубҳои бадеӣ ва рӯзнаманигорӣ оҳанги ҳиссӣ-муассирӣ доранд. Аз ин рӯ, ҷилои услубии онҳо дар ҳамин зоҳир мегардад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман рӯйи туро, мӯйи туро, бӯйи туро дӯст медорам, ман чашми туро, чашми пурхашми туро, суми чун яшми туро дӯст медорам» аъзоҳои чидаи ҷумла дорои оҳанги ҳиссӣ-муассирӣ буда, на танҳо барои ифоданоку таъсирбахш гаштани ифодаи фикр, балки муносибати мусбат доштани нигорандаро низ ифода менамоянд. Вале дар ҷумлаи «жумлаҳои яктаркибаи муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс ва бешахс — ҳамаи инҳо мубтадо надоранд», ки ба услуби илмӣ мансуб аст, аъзоҳои чидаи ҷумла (муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс ва бешахс) оҳанги ҳиссӣ-муассирӣ надоранд, танҳо бо мақсади мукамал баён намудани ҳелҳои ҷумлаи яктаркиба истифода шудаанд.

Аъзоҳои чидаи ҷумла дар услубҳои бадеӣ ва рӯзнаманигорӣ омили таъкиди маъноӣ предмет, аломат ва ҳолату ҳаракат низ маҳсуб мегарданд. Бо аъзоҳои чидаи ҷумла мавриди истифода қарор гирифтани пайвандакҳои ҳилофӣ (аммо, вале, лекин) боиси муқобилгузории аломат, амалу ҳолат ва ё хусусиятҳои мавсуф мегардад: ҳавои хунук, вале басо фораи, ҷавони зебо, вале бисёр дағал...

Калимаҳои ҳулосакунанда дар услубҳои бадеӣ, рӯзнаманигорӣ ва илмӣ истифода мешаванд. Калимаҳои ҳулосакунанда дар услубҳои бадеию рӯзнаманигорӣ ғайр аз вазифаи ҳулосабарорӣ дорои оҳанги ҳиссӣ-муассирӣ мебошанд: Чашмони чун осмон софу беғубори ў, пешонаи васеъ, абрӯвони ғафсу пайваста, овози оромонау пурбаварона, ҳаракатҳои ў — ҳулоса сар то пойи ў ба таъби Сайёра ништафта монда буд (П. Т.).

Дар услуби илмӣ калимаҳои хулосакунанда тобишҳои ҳисси-муассири надоранд: Гург, хирс, паланг, шағол, рӯбоҳ — ҳамаи инҳо ба ҳайвоноти дарранда дохил мешаванд («Биологияи умумӣ»).

Машқи 92. Ба ҷумлаҳои зерин зеҳн монда, ба кадом услубҳои ҷории забон мансуб будани онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки дар онҳо аъзоҳои чидои ҷумла кадом вазифаи услубиро иҷро кардаанд.

1. Бештарини онҳо абруёкамон, мўрчамиён, pistaдаҳон, садафдан-дон, гули хандон, сарви равон, моҳи тобон, офати ҷон ва номехрубонанд (С. А.).

2. Дар охири охирон ҳам иқтидори иқтисодии мамлакат, ҳам қобилияти мудофиавии он, ҳам некӯаҳволии моддӣ, ҳам афзоиши маданияти халқ ба сохтмони хоҷагӣ, ба афзоиши иқтисодиёт вобаста аст (Аз рӯзнама).

3. Дар асри X жанрҳои байт, рубоӣ, ғазал, қасида, қитъа ва достон ба дараҷаи тақомулоти расида буданд («Адабиёт»).

Машқи 93. Ҷумлаҳоро хонда, аъзоҳои чидаро муайян кунед. Гӯед, ки онҳо бо кадом пайвандҳои алоқаманд шудаанд ва ҷумлаҳо ба кадом услубҳои нутқ тааллуқдоранд.

1. Зиёфати марди деҳқон харбуза, тарбуз ва сабзӣю пиёз аст. (С. А.). 2. Дуд, бухор, гармӣ, нафас, бўйи арақи бадани бошандагон ҳавои хонаро тоқатнопазир карда буданд. (С. А.). 3. Вай шахси до-нишманд, вале сергап буд («Садои Шарқ»). 4. Чӣ дар шаҳр ва чӣ дар қишлоқ кор дар авҷ буд (Аз рӯзнама). 5. Худатон одами пурдида, роҳи хизматгор кор фармуданро хуб медонед, ё ба зорӣ, ё ба зӯрӣ, ё ба зар гуфтаанд (С. А.). 6. Аммо боғу бўстон бо тоқҳои ангур ва дарахтони мевадор ва киштзорҳо бо ҳосилоти бисёрашон барқарор монда буданд (С. А.). 7. Сарвати адабиёти лафзии халқи мо беинти-ҳост, лекин парешон (М. М.).

Машқи 94. Ҷумлаҳоро навишта, мавқеи услубии аъзои чидои бо пайвандҳои ҳилофии лекин, вале, балки ва пайвандҳои гоҳ... гоҳ алоқамандшударо фаҳмонед. Гӯед, ки ин тарзи чидашавии аъзоҳои ҷумла ба кадом услубҳои нутқ хос аст.

Давлат ба рӯйи серочинг, вале ботароват, ба ҷуссаи бузург, вале чаққон бодикқат нигоҳ кард (Ф. Н.). 2. Ҳар ду ба ҳам нигоҳи бисёр кӯтоҳ, вале маънидоре карданд (А. Д.). 3. Шамол онҳоро гоҳ ба боло, гоҳ ба

поёни тирезаҳо оварда мезад (*Ҷ. И.*). 4. Ман хостам чӣ гуна шеър гуфтани он касро пурсам, аммо муяссар нашуд (*С. А.*). 5. Лабонаш на аз ларзиши мошина, балки аз чизи дигаре ба ларза омада буданд (*П. Т.*). 7. Хушбахтона, ин орзуям на як бор, балки чандин бор ба вуқӯъ омад (*С. А.*).

Машқи 95. Матнҳоро хонда, калимаҳои хулосакунандаро ёбед. Гӯед, ки калимаҳои хулосакунанда дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва илмӣ кадом вазифаҳоро иҷро кардаанд ва оҳанги онҳо чӣ гуна аст.

1. Зулфи парешонашро дар гирди рухсори тобонаш бо он зебӣ тасвир кардан аз дасти ҳеҷ наққоши нодиркор намеомад: қадӣ навраста, рӯйи хучаста, зулфи шикаста, абрӯйи пайваста — ҳама ба якдигар таноуб, ҳама ба якдигар шинам, ҳама ба якдигар зебанда афтида буд (*С. А.*). 2. Як қисми шоҳаи бронхҳо аз шуш мегузарад ва берун аз ҳудуди онҳо ҳалқаҳои ҳавои тунук девор ҳосил мекунад. Онҳо дар қисмҳои гуногуни парранда: байни аъзоҳои дарунӣ, байни мушакҳо, зери пӯст ва ҳатто дар даруни устухонҳои найчашакли скелет қой гирифтаанд. Вақте ки парранда парвоз накарда дар Замин мегардад ё дар шохи дарахт менишинад, нафасгирӣ ва нафасбарорӣ аз ҳисоби сари сина ба амал меояд («Зоология»).

Машқи 96. Порчаҳои шеърро ифоданок хонда, ба оҳанги аъзоҳои чида зеҳн монед. Гӯед, ки дар онҳо кадом тобишҳои ҳисси-муассириро мушоҳида кардед.

Шӯла аст ин шеър, ё мошоба, ё угрост ин?
 Хома аст ин, хода аст, ё халлаҷуби говрон?
 Ё ки шоҳи гов, ё гӯши хари Исост ин?
 Ё ки оби бинии шоридаи момост ин?
 Қоғаз аст, ё машки куҳна, ё ки полони шутур,
 Тўрбаи поруст, ё лавҳи «ачиби» мост ин?
 Ин ки гур-гур мекунад чун ғурмагас ҳар субҳу шом,
 «Нутқи тўтӣ, ё Суҳайлии ҳазоровост ин».

Пайрав Сулаймонӣ

Гузашту мегузарад бо сад бедод,
 Аниси мост фақат оҳу нолаву фарёд.

Мирзо Турсунзода

Пайи маслиҳат маҷлис оростанд,
 Нишастанду гуфтанду бархостанд.

Абулқосим Фирдавӣ

ДАРСИ 23. ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ АЪЗОҲОИ ҶУМЛА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Тарзҳои шакл гирифтани сараъзоҳо боиси ба вуҷуд омадани муродифу қаринаҳои наҳвӣ мегарданд ва дар интиҳоби қолабҳои матлуби ифода доираи имконоти услубии забонро васеътар мегардонанд.

Имконоти услубии мубтадо. Дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ мубтадо бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла, бо ҷонишинҳои шахсӣ, воҳидҳои фразеологӣ... ифода меёбанд ва дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ мебошанд.

Мубтадоҳои таркибӣ, тафсиلى ва чида бо тарзҳои гуногун шакл мегиранд ва муродифу қаринаҳои наҳвиро ба миён меоваранд. Масалан, ҷумлаи «Соро ва писарчааш бузу бузғоларо ба чаро бурданд» қаринаи ҷумлаи «Соро бо писарчааш бузу бузғоларо ба чаро бурданд» мебошад.

Дар услуби илмӣ ва расмӣ коргузори дар мақоми мубтадо истифода гаштани ҷонишинҳои шахси якуму дуҷуми танҳову ҷамъ шарт нест. Дар ин услубҳои нутқ мубтадо хусусияти истилоҳотӣ дошта, калимаву ибораҳои кор фармуда мешаванд, ки танҳо ба ҳамин услубҳо хосанд.

Дар ин услубҳои нутқ тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ зоҳир намудани мубтадо хос нест.

Имконоти услубии хабар. Дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ шакли замони ҳозира-ояндаи феъл замони мушаххасро ифода менамояд ва дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ мебошад. Дар услуби гуфтугӯӣ хабар бо феълҳои ифода мегардад, ки онҳо дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирианд: Як табақ ошро задем («Маиш-ал»).

Хабарҳои номӣ, инчунин хабарҳои феълии ба шахси сеюм далолаткунандаи ҷумлаҳои содда дар ҳолати қаблан зикр нагаштани фоил талаб мекунанд, ки соҳиби амалу ҳолат дар мақоми мубтадо зикр гардад:

Давлат бачаи қобил ва гапдаро буд. Аз кор рӯй намегардонд.

Санавбар ба хона хеле дер омад. Ғамгин ва рӯҳафтода менамуд.

Хабар бо мубтадо дар шахсу шумора мувофиқат мекунад. Мувофиқати байни хабару мубтадо пурра (дар шахсу шумора) ва нопурра (танҳо дар шахс) мешавад. Мувофиқати нопурра аксар дар сурати бо шаклҳои ҷамъӣ исмҳои бечон ё ҷондори ғайришахс, исм-

ҳои ҷомеъ, шакли ҷамъи исмҳои арабӣ ифода гаштани мубтадо инчунин, ҳангоми чида шудани мубтадо ё бо шумораю калимаҳои ифодагари миқдор тафсил ёфтани он ба назар мерасад. *Масалан*, сабаби дар ҷумлаҳои «Халқи бунёдкори мо ҳама чиз дорад», «Чапакзаниҳо, хуштаккашиҳо, чиртакҳаводиҳиҳо сар шуд» ҷой доштани мувофиқати нопурра бо исми ҷомеъ (ҷумлаи якум) ва исмҳои ғайришахс (ҷумлаи дуюм) ифода гаштани мубтадо мебошад.

Имконоти услубии муайянкунанда. Муайянкунандаҳо дар услуби бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ ба ғайр аз вазифаи муқаррарии дастурӣ дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ мебошанд, чунки дар заминаи санъатҳои бадеӣ — ташбеҳ, тавсиф, маҷоз ва монанди инҳо сурат мегиранд: дастони оҳанин, руҳи гулгун, мӯйсафеди меш-чашм...

Ҳангоми такрор муайянкунанда баробари иҷрои вазифаи муқаррарии дастурӣ сарбории услубӣ таъкидро низ ба ўҳда мегирад: чашмони суп-сурх, бачаи каппа-калон, пойҳои дароз-дароз, афти хунуки хунук...

Имконоти услубии пуркунанда. Пуркунандаҳое, ки тавассути пешояндҳои **ба, бо, бе, дар, аз, барои, дар байни, дар болои, бар зидди, ба муқобили** ва ҳиссаҳои мустақили нутқ ифода гаштаанд, умумиистеъмоли буда, пуркунандаҳое, ки бо воситаи пешояндҳои **зи, андар, дар хусуси, дар бобати, оид ба, доир ба, нисбат ба, ҷуз, ба ҷуз, ба бадали, ба ивази, бар болои** ва ҳиссаҳои мустақили нутқ ифода гаштаанд, ба услуби китобӣ мансубанд. Пуркунандаҳои суратёфта ва суратнаёфта (Қаламро гирифтам, Қалам гирифтам) умумиистеъмоли буда, пуркунандаҳои навъи «Марде дидам» хоси услуби китобианд ва дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ мебошанд: Ўро дарде ҳаст, ранги зарде ҳаст (С. А.).

Муродифшавии пуркунандаҳое, ки бо пешояндҳои таркибии «нисбат ба» ва феъли «дида» корбаст шудаанд, ҷуфтҳои услубиро ташкил медиҳанд: Ҳасан нисбат ба Аҳмад зирактар аст. — Ҳасан Аҳмадро дида зирактар аст.

Имконоти услубии ҳол. Дар услуби илмӣ ҳамаи хелҳои ҳол барои пурра ва муфассал баён намудани фикру ақидаҳо хизмат мекунанд, вале дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ вазифаи ҳиссӣ-муассириро тавассути санъати ташбеҳ ифода менамоянд: Рӯз мисли шаб торик шуда буд. Чашмонаш оташ барин медурахшиданд.

Як воситаи таъсирбахш ифода гаштани фикр истифодаи ҳоли такрор ва задаи мантиқӣ қабул намудани ҳоли миқдору дараҷаи «беҳад», «бисёр», «басе», «чудо», «хеле», «бениҳоят», «бағоят», «аз ҳад зиёд» мебошад: Аксар вақт фарзанди хурдӣ ба падару модар бисёр ширин мешавад. Онҳо хирвор-хирвор ғалла ҷамъ карданд (Аз рӯзнама).

Ҳоли хилофии бо таркибҳои «бар хилофи», «бар зидди», қатъи назар, «бо вуҷуди» ифодагашта бо ҳоли хилофӣ бо таркиби «нигоҳ накарда» корбастаншуда ҷуфти услубиро ташкил медиҳад, ки аввалӣ хоси услуби китобӣ буда, дуюмӣ умумиистеъмолист: Мудири банк бар хилофи одати муқаррариаш он вақт аз Когон наомад (С. А.). Ба аҳволи вазнини оилавиаш нигоҳ накарда, ба ҳамсоияҳои қашшоқаш ёрии моддӣ меод.

Ҳамин тавр, фаровонии тарзу омилҳои ифодаи муносибатҳои ҳоли имконоти интиҳоби қолабҳои ифодаро фузунтар гардониди, ба сареҳ баён кардани матлаб мусоидат менамоянд.

Машқи 97. Ҷумлаҳоро навишта, ба зери мубтадоҳояшон хати мувофиқ кашед. Ғӯед, ки онҳо ба кадом услубҳои нутқ мансубанд.

1. Қавоқи турши ў ба ҳеҷ кас намефорид («Садои Шарқ»). 2. Шамоли саҳт мевазид (Р. Ҷ.). 3. Бо ин қаду қомати расо, чеҳраи сафеди зебо мавзӯи баҳси мардҳои густох нашудан аҷаб аст (Ф. М.). 4. Садоноки дарози пеш аз ҳамсадо омада баробари якуним ҳиҷо мебошад (Р. М.). 5. Як гурӯҳ калимаҳои муарраб бо ҷуфтҳои тоҷикӣ баробар истифода бурда шудаанд (Ҳ. Р.). 6. Нодиров якчанд сол мутасадди равақу ривоҷи тичорат буд. 7. Ҷавонию ҷасорат мушкилиашро мекушод. 8. Тоҷирон ба ин ҷавони чашмикордон бо таваҷҷӯҳ менигаристанд (А. Б.).

Машқи 98. Мисолҳоро навишта, ба хабари онҳо зеҳн монед. Ғӯед, ки тобишҳои ҳисси-муассирии хабарҳо бо кадом восита ифода гардидааст.

1. Осмон гулшани пагоҳон буд. — Зарду сурху сафед, тозаву тар (Ф. М.). 2. Гулистонро гули пурхандаи ту. — Ба майдон ханҷари буррандаи ту (М. Т.). 3. Сафар боз фарқи ҳаёлҳои ширин гардид (Ф. Н.). 4. Сўзаниҳои тўйҳои калон — ҳосили дасти гулпарастии мананд (М. Т.). 5. Абр гирёну лолаҳо хандон. — Бод ларзону сабзаҳо рақсон (М. Т.).

Машқи 99. Чумлаҳои зеринро хонда, муайянкунандаҳоро ёбед ва тарзи алоқамандшавии муайянкунандаҳоро бо муайяншавандаҳо нишон диҳед. Гӯед, ки онҳо ба кадом услубҳои нутқ мансубанд.

Чашмони калон-калони мешӣ, лабҳои дилкаш, гардани зебо ва сафед дошт (*Ҷ. И.*). 2. Дар байни кӯҳҳои арчазор як кӯҳпораи бузурги аз ҳама баланд қомат рост кардааст (*Р. Ҷ.*). 3. Дар назари аввал бўзболаи дуппа-дуруст барин менамояд («*Садои Шарқ*»). 4. Кислота пашм ва абрешими асилро вайрон мекунад («*Кимия*»). 5. Нарзии осиебон ҳам халтаро ба даст мегираду худӣ ҳамон замон мегӯяд, ки боратон фалон қадар (*Ф. М.*).

Машқи 100. Чумлаҳоро нависед, пуркунандаҳоро ёфта, ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доштани онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки тобишҳои ҳисси-муассири ба кадом воситаҳо ифода ёфтаанд.

1. Саҳи хайр кунад, хасисро дарди сар мегирад (*Зарб.*). 2. Ман дафтар дорам, Собир қалам («*Машғал*»). 3. Чашми ҳозирон аз Сафар канда намешуд (*Ф. Н.*). 4. Дар кори рӯндани гандуми баҳорӣ низ ба муваффақиятҳои калон ноил шудаанд («*Биологияи умумӣ*»). 5. Ҳангоми бухоршавӣ хунук шудани моеъро дар таҷриба мушоҳида кардан мумкин аст («*Физика*»). 6. Нисбат ба падар модар ҳассостар аст. (*Ҳ. К.*).

Машқи 101. Чумлаҳоро навишта, ҳолро ёбед ва бо калимаҳои «умумиистеъмоли», «китоби», «гуфтӯғӣ» ба кадом услубҳои нутқ мансуб будани онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки ҳолҳои мазкур дар кадом услубҳои нутқ тобиши ҳисси-муассири зоҳир менамоянд. Онҳо дар услуби илмӣ тобиши ҳисси-муассири доранд ё не?

1. Ман торҳои танбӯро дилхарошона меларзондам (*С. А.*). 2. Пешонаи Иззатбиби таққос карда ба ҷӯби болодари зад ва ҷуволи картошка ба замин тараппас афтод (*Р. Ҷ.*). 3. Зайнаб бо овози гиряолуд телба-телба ҳиққасанон воқеаи имрӯзаро ҳикоя кард (*Ҷ. И.*). 4. Вай кишти барин гоҳ ба рост, гоҳ ба чап калавида-калавида меомад (*Ф. Н.*). 5. Бисёр ҳолатҳои касалмандии одам ба номурақтаб гардидани чараёни мубодилаҳои моддаҳо вобастаанд, ки инро бо роҳи биохимиявӣ муайян мекунад («*Биологияи умумӣ*»). 6. Дилат пурҷӯшу роҳат равшану соф — Ба мисли обҳои чашмасоре (*М. Т.*).

ДАРСИ 24. ХУСУСИЯТИ УСЛУБИИ АЪЗОҲОИ ИСТИСНОИИ ҶУМЛА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Аъзоҳои истисноӣ бар эзоҳи ҳамаи аъзоҳои ҷумла меояд. Масалан, дар ҷумлаи «Дар он ҷо падарам, паҳлавони навбаромад гӯштин мегирифт» ибораи истисноӣ (паҳлавони навбаромад) барои истисноӣ мубтадои ҷумла (падарам) истифода шудааст.

Дар вазифаи аъзоҳои истисноӣ бештар калима, таркиб ва ибораҳо кор фармуда мешаванд. Онҳо аз ҷониби мутакаллим ё нигоҳранда бо мақсади равшан намудани маънои ягон нукта ва ё возеҳ намудани мундариҷаи умумии фикр мавриди истифода қарор мегиранд.

Аъзоҳои истисноӣ яке аз воситаҳои муҳимми наҳвии таъкид ба шумор мераванд. Чунончи, дар ҷумлаи «Тамоми ҷидду ҷаҳд ва кӯшишу ғайрати онҳо ба як мақсад — намунавор ташкил кардани зимистонгузаронии чорво нигаронида шудааст», тавассути аъзои истисноии «намунавор ташкил намудани зимистонгузаронии чорво» мақсади меҳнати ҶОИЛ таъкид гаштааст.

Имконоти услубии аъзоҳои истисноии ҷумла дар суҳанронӣҳои нотикон, дар жанрҳои рӯзноманигорӣ ва дар тасвири бадеии воқеа кор фармуда мешавад. Аъзоҳои истисноӣ дар услуби рӯзноманигорӣ бо мақсади таъкиди бузургию шаҳомат тавассути тавсифи истифода мешавад: Ман меҳоям, ки ҳама ба китоб, ба ин сарвати бебаҳои маънавий дилсӯз бошанд. Ба парастории гулҳои ҳаёт — кӯдакони хушбахт сӣ нафар мураббияҳо, ошпазҳо, методисту коркунони тиб машғуланд. Аъзоҳои истисноиро чун воситаи шарҳу тавзеҳи маънои калимаҳои кӯҳнашуда ва душворфаҳм истифода бурдаанд: Дар охири ин қаторхӯчраҳо, дар ҷое, ки ба ҳавличаи тўпчибошӣ (сардори дарвозабонони арк) мепадиданд, як хӯчра мебарояд. Ў ба ман дар хусуси пули ифтиҳо (ҳаққи таҳсил) ёрмандӣ мекард. (С. А.).

Аъзоҳои истисноии ҷумла дар ҳамаи услубҳои ҷорӣ забон (ғуфтуғӣ, бадеӣ, рӯзноманигорӣ, илмӣ ва расмӣ коргузорӣ) кор фармуда шаванд ҳам, аз ҷиҳати дараҷаи зуҳури хусусиятҳои услубиашон дар ин ё он услуби забон фарқ мекунанд. Масалан, аъзоҳои истисноии ҷумла дар услубҳои илмӣ ва расмӣ коргузорӣ барои рӯшану возеҳ кардани маънии ин ё он аъзои ҷумла хизмат кунанд ҳам, аз тобишҳои ҳисси-муассирӣ маҳруманд: Занбӯрони қорӣ, зан-

бўрони модинаи номукамал инкишофёфта таносул намекунанд. («Зоология»). Аъзоҳои истисноии ҷумла дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ бар замми вазифаи муқаррариашон (истисно) тобишҳои ҳисси-муассирӣ зоҳир менамоянд: Ба ҳавои сахар, ҳавои одамро масткунанда нигар. Падари Асли, як одами миёнақади сергӯшт, беист гап мезад («Садои Шарқ»).

Машқи 102. Ба ҷумлаҳои зерин зеҳн монда, аъзоҳои истисноиро муайян кунед. Гўед, ки онҳо ба кадом услубҳои ҷории забон мансубанд ва кадомашон тобиши ҳисси-муассирӣ зоҳир намудаанд.

1. Дар иддае аз тазкираҳо, аз ҷумла, дар «Ҳафт иқлим» ва «Оташқада» ишораҳо ба ҳаёт ва ашъори Убайди Зокони ба мушоҳида мерасад (И. У.). 2. Яҳёхоҷа бо либоси муллоёнаи оддӣ, бо ҷомаи зеҳборики майданақш ва бо саллаи сафеди хурд мегашт (С. А.). 3. Ин қарор, қарори 20-уми март соли гузашта қабулшуда, то ҳол иҷро нашудааст ва мо бояд дер нақарда ба иҷрои он кўшем (Аз рўзнома).

Машқи 103. Ҷумлаҳоро хонед, аъзоҳои истисноии ҷумлаҳоро ёфта, ба кадом услубҳои нутқ мансуб будани онҳоро муайян кунед.

1. Бисёр растаниҳое ҳастанд, ки тухмашон худ пошхўранда мебошанд. Масалан, тобистон, рўзҳои гарми Офтобӣ, агар дар назди ақоқиёи зард бошед, садои пасти қирс-қирс ба гўш мерасад. Ин садои кафидани кўсаки ақоқиё ва пош хўрдани тухми он аст («Ботаника»). 2. Бинобар ин, ҳозир, соати яки рўз, омадам (С. Т.). 3. Самандари Искандар, соҳиби ҳавлӣ, гуфта мўйсафед ба занак нигарист. 4. Дар поён, дар домани тал, хонаву ҳавлиҳо ва боғоту майдонҳои барфпўши деҳа тўл кашада буданд (С. А.).

Машқи 104. Ҷумлаҳоро нависед, ба аъзоҳои истисноии ҷумла зеҳн монда, ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доштани онҳоро муайян кунед. Гўед, ки онҳо кадом аъзои ҷумларо истисно кардаанд.

1. Устоамак, яъне устохоҷа, дар ҳавлии беруни худ, дар зери айвончае, дарсозӣ мекард (С. А.). 2. Дар қишлоқи Кадучӣ, дурусттараш дар Дашти Дили, дар авҷ буд (Аз рўзнома). 3. Тобистон дар фазои киштзори ҷавдор абри гард ба вучуд меояд. Баҳорон, ҳангоми гулшукуфти финдиқ, тўс ва дигар буттаву дарахтон, ҳамин гуна абрро мушоҳида кардан мумкин аст («Ботаника»).

Машки 105. Аъзоҳои истисноиро бо вергул чудо карда, ҷумлаҳоро нависед. Ғӯед, ки онҳо ба кадом услубҳои нутқ мансубанд.

1. Ман ўро ду сол пеш аз он мулоқот дар деҳаи Регзор дар шинни-пазхона дида будам (С. А.). 2. Дар дашти сабзу хуррам талабагон ҷамъ шуда, аз насиму таровати он лаззат мебурданд («Машъал»). 3. Баҳор айёми бедоршавии табиат дар табиат баробари ширадавонии дарахтон дар ҷануб барвақттар ва дар шимол бошад, дертар аз якуми март мебарояд. («Ботаника»). 4. Баҳорон бо фаро расидани рӯзҳои гарм занбӯрҳои кори зимистонгузаронида аз хоначаҳояшон парвоз мекунанд («Зоология»).

ДАРСИ 25. ВАЗИФАИ УСЛУБИИ КАЛИМА ВА ИБОРАҲОИ ТУФАЙЛӢ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ғўянда муносибати худро нисбат ба фикри гуфташуда тавассути калимаю ибораҳои туфайлӣ ифода менамояд. Калимаю ибораҳои туфайлӣ имкон медиҳанд, ки нутқ тобишҳои гуногуни маъноӣ ва дилхоҳи эҳсосӣ пайдо кунад.

Калимаю ибораҳои туфайлӣ асосан дар услубҳои илмӣ, умумиистеъмоӣ ва гуфтугӯӣ кор фармуда мешаванд.

Истифодаи калимаю ибораҳои туфайлие, ки ба ҳулосаи фикр (ба ин тариқа, ҳамин тавр, инак, ҳуллас, ҳулоса), тартиби фикр (аз як тараф... аз тарафи дигар, аввалан ... сониян, якум... дуюм), ба эътимоднокии ақидаи муаллиф (бешубҳа, бешак, аслан, зотан, ҳақиқатан, дар ҳақиқат, одатан) ва ба кӣ тааллуқ доштани фикр (ба назарам, ба фикри ман, ба назари ӯ, ба фикри вай, мувофиқи гуфти шумо, ба қавле...) далолат мекунанд, ба услуби илмӣ мансубанд. Масалан, дар ҷумлаи «Танаи дарахт ва давоми он — решаҳо, дар ҳақиқат, фишанги ҳақиқианд» («Физика») воҳиди туфайлӣ «дар ҳақиқат» эътимоднокии фикро ифода намудааст.

Аъзоҳои туфайлии «мутаассифона», «бадбахтона», «хушбахтона», «масалан», «мумкин аст», «албатта», «ҳатман», «шояд», «эҳтимол», «ба гумон»... умумиистеъмоӣ буда, таассуф, шодӣ, қатъият, шубҳа ва гумонро ифода менамоянд: Ман он солҳо, мумкин аст, ин муамморо намефаҳмидам («Садои Шарқ»). Калима ва ибораҳои туфайлии «марҳамат», «тасаввур кунед», «фаҳмед, ки», «гўш кунед», «бинед», «розӣ шавед», «биё», «биёед» бо мақсади ҷалб намудани диққати шунаванда истифода карда мешаванд, бештар

дар услуби гуфтугӯи мавриди истифода қарор мегиранд: Биё, Амон, ин ришу мӯйлаби куҳнаро гирифта парто, маро аз нав ҷавон кун (*Ҷ. И.*).

Воҳидҳои туфайлии дар услуби бадеи ба фикр ҷилои ҳисси-муассири мебахшанд. Аъзоҳои туфайлии «хайрият», «хайрият ки», «хушбахтона», «ба бахти мо» ба нутқ ҷилои ҳисси-муассирии шодию фараҳ, хушҳолӣ, ҳаяҷон ва монанди инҳоро мебахшанд: Хайрият, об омад, — гуфт мӯйсафед, — чанд вақт корамон осон мешавад (*Ҷ. И.*).

Аъзоҳои туфайлии зерин дар нутқ тобиши ҳисси-муассирии афсӯс, ҳасрат, маломат ва монанди инҳоро ифода менамоянд: афсӯс, сад афсӯс, афсӯс ки, мутаассифона, ҳайф, ҳайфо, дарег, ҳайҳот: Аммо, ҳайҳот, ӯ набуд (*Р. Ҷ.*). Лекин, мутаассифона, Зариф гоҳе насиҳати падарро фаромӯш мекард (*А. Ш.*).

Аъзоҳои туфайлии «аҷиб», «илтимос», «воаҷабо», «наход ки», «аҷабо», «зинҳор» дорои ҷилои тааҷҷуб, ҳайрат, таъкид, хоҳиш, илтиҷо ва талаб мебошанд: Аҷиб, ба назари дигарон ӯ чӣ гуна менамуда бошад? Аз сивушашсола калонтар ё ҷавонтар? (*Ф. М.*).

Машқи 106. Чумлаҳоро ифоданок хонда, ба аъзоҳои туфайлии зеҳн монед ва дар кадом услубҳои нутқ қор фармуда шудани онҳоро муайян намоед. Тобишҳои ҳисси-муассирии ин воҳидҳои нутқро маънидод кунед.

1. Имрӯз устохоҷа, ба назарам, хеле парешонхотир менамуд (*С. А.*).
2. Духтар, албатта, табассум мекард, дурахши дандонҳояш менамуд (*Ҷ. И.*).
3. Хушбахтона, ин орзуям ҳам на як бор, балки чандин бор ба вуқӯъ омад (*С. А.*).
4. Хушбахтона, Зебӣ пас аз муддати дароз боз баргашт (*С. У.*).
5. Латифҷонмахдум, бешубҳа, аз ҷумлаи маорифпарварон ва тараққиҳоҳони замони худ буд (*С. А.*).
6. Вай онро, ба гумонам, бо оҳанги шӯҳӣ гуфт (*С. У.*).

Машқи 107. Чумлаҳои зеринро мушоҳида карда, хусусиятҳои услубии калима, ибора ва ҷумлаҳои туфайлиро маънидод кунед ва оҳанги онҳоро низ шарҳ диҳед.

1. Мутаассифона, ин масъулиятро ҳама баробар ҳис намекунанд (*Аз рӯзнама*).
2. Ҳамин тариқа, ҳар кас бе навбат ва бе тартиб муддаои худро изҳор карда, фарёд мекард (*С. А.*).
3. Чунон ки падарам гуфта буданд, он вақтҳо мардум хеле қашшоқона зиндагӣ мекард («Садои Шарқ»).
4. — Ин тавр бошад, ман аз ҳамин рӯз сар карда зарбдор

мешавам, — гўён Нормурод аз чояш хеста каланд задан гирифт (С. А.).
 5. Чунон ки дар боло ишора рафт, фонема воҳиди хурдтарини нутқ аст («Грамматика»).
 6. Тағоям, ба назарам, маро хеле дўст медошт (П. Т.).
 7. Афсўс, сад афсўс ки, вай дар ин роҳи озодӣ дуртар нарафт, қурбон шуд (Ҷ. И.).

Машқи 108. Аз китобҳои дарсӣ ва рўзномаҳо дутоӣ ҳашт ҷумла ёфта нави-
 сед, ки калима ва ибораҳои туфайли ба услуби илмӣ, рўзноманигорӣ, бадеӣ
 ва гуфтугӯӣ хос буда, дар аввал, мобайн ва охири ҷумла омада бошанд.
 Хусусиятҳои услубии воҳидҳои туфайлиро даҳони шарҳ диҳед.

ДАРСИ 26. САВОЛ ВА СУПОРИШ БАРОИ САНҶИШИ ДОНИШҲОИ ОМЎХТАИ ЧОРЯКИ СЕЮМ

1. Роҳҳои ба вучуд омадани қаринаю муродифҳои мубтадоро бо ми-
 солҳо фаҳмонед.
2. Мубтадо дар кадом услубҳои нутқ дорои тобишҳои ҳиссӣ-муас-
 сирӣ мебошад?
3. Ба вучуд омадани қаринаю муродифҳо ба кадом хусусияти хабар
 вобаста аст?
4. Дар хабарҳо муносибати муштарак тавассути чиҳо ифода мегар-
 дад?
5. Кадом хусусиятҳои муайянкунанда боиси зуҳури тобишҳои ҳиссӣ-
 муассирӣ мегардад?
6. Аломатҳои ба ин ё он услубҳои нутқ мансуб будани муайянку-
 нандаро нишон диҳед. Мисолҳо оред.
7. Кадом навъи пуркунанда ба услубҳои гуногуни нутқ мансуб аст?
 Чаро?
8. Кадом навъи пуркунандаҳо дорои тобиши ҳиссӣ-муассирӣ мебо-
 шанд?
9. Кадом хусусиятҳо боиси ба вучуд омадани қаринаю муродифҳои
 ҳол мегарданд? Мисолҳо оред.
10. Зуҳури тобишҳои ҳиссӣ-муассирии ҳол ба кадом санъати бадеӣ
 вобаста аст? Мисолҳо оред.
11. Дар натиҷаи ҳодисаи мақлуб кадом хусусиятҳои аъзои ҷумла
 тағйир меёбад? Бо мисолҳо собит намоед.
12. Дар кадом услубҳои нутқ ҳодисаи мақлуб бо мақсади услубӣ
 истифода мегардад? Мисолҳо оред.

13. Аъзоҳои истисноии ҷумла бо кадом мақсадҳо истифода мешаванд?

14. Дар кадом услубҳои ҷорӣ забон аъзоҳои истисноӣ хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд? Бо мисолҳо собит намоед.

15. Калимаю ибораҳои туфайлӣ дар кадом услубҳои нутқ қор фармуда мешаванд? Мисолҳо оред.

16. Ҷилоҳои ҳиссӣ-муассирии воҳидҳои туфайлиро бо мисолҳо фаҳмонед.

17. Мухотаби ифодагари кадом оҳангхост? Мисолҳо оред.

18. Тобишҳои ҳиссӣ-муассирии мухотабро бо мисолҳо исбот кунед.

19. Мухотаби дар кадом услубҳои нутқ навозиш ва меҳру муҳаббати гӯяндаро ифода менамояд? Бо мисолҳо исбот кунед.

20. Воситаҳои ифодаи тобишҳои маъноии мухотабро шарҳ диҳед. Мисолҳо оред.

Супориши 1. Ҳафтто ҷумлаи муайяншахс тартиб диҳед, ки онҳо ба услубҳои гуногуни нутқ мансуб бошанд.

Супориши 2. Ба ҷойи сенуқтаҳо ҷумлаи унвонӣ илова карда, давоми ҷумларо навишта гиред ва ба оҳанги талаффузи онҳо зеҳн монед. Калимаҳо ва ибораҳои дар поён додашударо ба сифати ҷумлаи унвонӣ истифода баред.

1. ... Шалап-шалап садои пой шунида мешуд (Ҳ. К.). 2. ...Оби шӯҳи ҷӯйбори сербаре, ки аз байни боғу майдонҳо мегузарад, дар партави Моҳи тобон медурахшад (С. У.). 3. ..., соат наздики даҳ. Дар ҷойхонаҳо деҳқони аз дуру наздик омадагӣ ва баъзе қорқунон машғули ҷойнӯшӣ. (Ҳ. К.). 4. ...Атрофаш бо девори пастаке ихота шудааст (С. А.). 7. ...Офтоб бо ғурур ҷилва мекард. Акнун аз дуру наздик ҳамдигарро шинохтан мумкин буд (Ҳ. К.).

Калима ва ибораҳо барои истифода: пагоҳӣ, як боғ, чоштгоҳ, субҳ, маҳтобшаб.

ДАРСИ 27. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ МУХОТАБ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ҳангоми мусоҳиба лозим меояд, ки мутақаллим ба мусоҳиб муроҷиат кунад. Мухотаби калима, таркиб ва ибораҳои ифодагари муроҷиат мебошад: Рустамбой! Як коса дӯғ биёр, аз сари хирман ташна монда омадам (С. А.). Духтарам, ҷой дам карди? (Ҷ. И.).

Мухотаб баробари ифодаи муроҷиат ва хитоб дорои тобишҳои зиёд низ мебошад. Аз ин рӯ, хусусиятҳои услубӣ зоҳир менамояд. Зиёда аз ин, ҳамчун воситаи дорои тобишҳои пуробуранг намудани сухан (ташхис) кор фармуда мешавад. Ба ин маънӣ мухотабҳои нутқро таъсирбахш ва мутантан мегардонанд. *Масалан*, дар ҷумлаи «Ватан, Ватани азизу арҷманд, ту модари мо ва мо ба ту фарзандем» (А. Ш.) ба исми бечон ҳамчун шахс муроҷиат карда шудааст, ки аз ин нутқ образнок ва таъсирбахш гаштааст.

Мухотаб дар нутқи бадеӣ дорои оҳанги муроҷиат низ мебошад:

Модарам, дар ёди ту гашту гузоре мекунам,

Баҳри меҳри ту дили худро мазоре мекунам.

Мухотаб дар услуби рӯзноманигорӣ оҳанги даъвату водоркуниро ифода менамояд: Ходимони маорифи халқ, барои сифати баланди таълим кӯшед!

Дар нутқи гуфтугӯӣ мухотаб дорои оҳанги хитоб низ мебошад: Одина! Шишаки сиёҳ кучост? — гуфта фарёд кард (С. А.).

Дар услуби расмӣ коргузори мухотаб дар мукотиботи байни идора, корхона ва муассисаҳои илмӣ истифода бурда мешавад.

Мухотаб дорои тобишҳои ҳиссӣ-муассирии мусбат буда, маъноӣ самимият, дӯстдорӣ, даъват ва монанди инҳоро ифода мекунад: Азизам, Зӯҳро! Ҳашт соли пур ману ту монанди як тану ҷон рӯз гузаронидем. Сабзидем. Ҷангидем... (Ҳ. К.).

Мухотаб тобиши ҳиссӣ-муассирии манфиро ифода карда, дар услуби гуфтугӯӣ дорои маъниҳои таҳқир, нописандӣ ва амсоли инҳо мегардад: — Ой буз, ба ман нигоҳ кун! Яке аз он даюсҳое, ки ман гуфтам, ту ҳастӣ (С. А.).

Мухотаб муроҷиат ва хитобро фаҳмонад, дар аввали ҷумла воқеъ мегардад. Дар мобайн ва охири ҷумла барои ифодаи ягон гарази ниҳонии гӯянда хизмат мекунад: Ту ба ман ситеза нақун, Восеъ, ба хуни фақирони бегуноҳ зомин нашав (С. У.).

Вобаста ба тарзи ифодаи муроҷиат, эҳтиром ё муносибати нописандонаю таҳқиромезонаи гӯянда нисбат ба мусоҳиб аён мегардад. *Масалан*, агар ба мусоҳиб бо зикри унвон, мансаб, калимаҳои ифодагари дӯстиву рафоқат ва хешу таборӣ муроҷиат карда шавад, мухотаб ба муносибати неку самимонаи гӯянда далолат мекунад: Рафиқони муҳтарам, ҷанобон! Масъалаи сеюми рӯзномаи мо аз халқи маҳаллӣ аскар тартиб додан аст. Падарҷон, кай меой? Туро ёд кардам (Р. Ҷ.). Ҳа, барака ёбед, уқоҷон! (Ҷ. И.). Салом, рафиқ директор, гуфт Анвар (Ҷ. И.). Вале, номро тоқ гирифтани, бо лақа-

би таҳқиромез ном бурдан, бо нидоҳои «ҳой», «ҳўй», «у-у» муроҷиат кардан ифодаи нописандӣ, бадбинӣ, таҳқир ва кинаву адовати ғўянда нисбат ба мусоҳиб мебошад: Ба ман бошад, мўйлаб, таърифи ноҳақ намефорад (*П. Т.*).

Дар услубҳои муошират ва бадеӣ бо мухотаб ифодаи гаштани навозиш, меҳру муҳаббати ғўянда нисбат ба шунаванда ба назар мерасад. Дар ин маврид ба номи шахс пайвастанӣ пасвандҳои хурдию навозиш, тавсифҳои меҳрангез ва монанди инҳо ба мушоҳида мерасад: Натарс, баррекам, — гуфт кампир, — хез, баромада аз дарвоза хабар гир, Аҳмадҷони машқоб омадагист (*Ҷ. И.*). Фирӯзаҷон, худатро бисёр нақоҳонда ба Фотима мегуфти, меовард (*Ҷ. И.*).

Мухотаб дар ифодаи таъкид низ мавриди истифода қарор мегирад: — Ту, оқсақол, ҳанўз бо собуни ман ҷомашўй накардай, — гуфт вай таҳдидомезона (*Ҷ. И.*). — Дар ин ҷо будани маро медонистед, хўчаин! — гуфт Истад (*Ҷ. И.*).

Машқи 109. Ҷумлаҳои зеринро хонед ва ба мухотабҳо зеҳн монед. Ғўед, ки онҳо дорои чӣ гуна тобишҳои ҳисси-муассирӣ мебошанд.

1. Шери бобо, шакари бобо, баҷо ҳастӣ? Хуш омадӣ! (*А. Д.*).
2. Баҳор, боз омадӣ? Биё ман акнун душмани ту наям (*Ҳ. К.*).
3. Ҷано-би Президент, Шумо ва завҷаатонро ба муносибати ба сарзамини Ўзбекистон қадам ранҷа кардан хайра мақдам меғўем (*Аз рўзнома*).

Машқи 110. Ҷумлаҳоро хонед ва мухотабҳоро муайян намоед. Ғўед, ки онҳо ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доранд ва дорои чӣ гуна тобишҳои ҳисси-муассирӣ мебошанд.

1. Ана ҳозир нон меорам, очеш! Ҷувоз кучост? (*С. А.*).
2. Дадеш, чӣ ҳодиса? — гуфта пурсидам, гап назад (*Ҷ. И.*).
3. — Тўтаҷон, — гуфт вай, — биёед, Оймуллои Танбўр танбўрашонро гирифтанд (*Ҷ. И.*).
4. Ҳой, Зубайда, ба шумо чӣ шуд, гардам? Охир ин кас меҳмон, қоида, ба меҳмон ҳамин хел мекунамд-мӣ? (*С. У.*).
5. — Гардам, меҳмонҳои азиз. Кани меҳрубон шавед, ба дастархон нигоҳ кунед, — хоҳиш намуд Анбархола (*Р. Ҷ.*).
6. — Ин муболиға чӣ лозим аст, устод? Худатон медонед, ки одам ҳазор сол зистан наметавонад (*С. У.*).

Машқи 111. Ҷумлаҳоро навишта, ба мухотабҳо зеҳн монед. Ғўед, ки онҳо ба кадом услубҳои ҷорӣ забон мансубанд ва дорои чӣ гуна тобишҳои ҳисси-муассирӣ мебошанд.

1. Модар, модар, ту қандили дунёй — Равшангари чашмҳою манзил-
ҳой (*Жола*). 2. Шуморо оғўш мегирам ва дастонатонро сахту самимй
мефишурам, ҳамкорони қарин ва арҷманд (*Аз рўзнома*). 3. Эй булбула-
кони боғи дониш, Шодона таронаҳо муборак! (*А. Д.*). 4. Сарпўшатро аз
сарат гир, эй қулоҳ, мо ҳеҷ чизро надида истодаем (*Аз рўзнома*). 5. Эй
каллаварам, чаро имрӯз ҳам дарсҳоятро тайёр накарда ба мактаб ме-
равӣ? («*Машғал*»).

Машқи 112. Порчаҳои шеърро ифоданок хонед ва мухотабҳоро ёфта, тоби-
ши ҳисси-муассири онҳоро муайян кунед.

Эй санам, акси туро бисёр зебо мекашам,
Нусхаи хуснат зи рӯйи барги гулҳо мекашам.
Мирзо Турсунзода

Парвоз кун, эй кабўтари сулҳ,
Бо муждаи рўҳпарвари сулҳ.
Абдусалом Деҳотӣ

Машқи 113. Аз китоби дарси ва рўзномаҳо ҳашт ҷумла интиҳоб карда
нависед, ки дар онро мухотабҳо ба услубҳои бадеӣ, рўзноманигорӣ, гуф-
тугӯй ва расмӣ коргузори мансуб бошанд.

ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ҷумлаҳои мураккаби пайван-
дақдор ва ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак дорои хусусиятҳои ус-
лубӣ мебошанд. Вале зуҳури хусусиятҳои услубӣ дар навъҳои ҷум-
лаҳои мураккаб яқин нест.

Масалан, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нисбат ба ҷумлаҳои мурак-
каби пайваст ба хосияти услубии китобӣ бештар хос аст. Ё ки дар
ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор муносибати маъноии (семанти-
кии) ҷумлаҳои содда аниқу равшантар буда, дар ҷумлаҳои мурак-
каби бепайвандак хираю сусттар ифода мегардад.

Аз ин рӯ, ҷумлаҳои мураккаби пайвандакдор ба услуби китобӣ
мансуб буда, ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ба услуби муоши-
рат хос аст.

ДАРСИ 28. ХУСУСИЯТИ УСЛУБИИ ҶУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои мураккаб ҳангоми дар қолибҳои гуногуни нахвӣ ифода намудани айнӣ як фикр зоҳир мегардад. Дар ин маврид қарина ва муродифҳои ҷумлаҳои мураккаб падида меоянд.

Масалан, тавассути тағйири ҷойи аъзо ва тарзи алоқои ҷумлаҳои содда фикрро бо роҳҳои зерин ифода кардан мумкин аст:

Ҳосил барвақт расид ва хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Ҳосил барвақт расиду хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Азбаски ҳосил барвақт расид, хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Ҳосил, ки барвақт расид, хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард, чунки ҳосил барвақт расид.

Ҳосил барвақт расида буд, ки хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Ҳосил барвақт расид, хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард...

Дар натиҷаи ба ибораи масдарӣ табдил додани ҷумлаи пайравин фикрро тавассути ҷумлаҳои содда низ ифода кардан мумкин аст:

Баробари барвақт расидани ҳосил хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Аз сабаби барвақт расидани ҳосил хоҷагӣ нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кард.

Ба нақшаро пеш аз муҳлат иҷро кардани хоҷагӣ барвақт расидани ҳосил сабаб шуд...

Аз мушоҳидаи қарина ва муродифҳои ҷумлаҳои мураккаб бармеояд, ки ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муродиф мешаванд. *Масалан*, ҷумлаи мураккаби пайвасти «Борон борид ва Замин лой шуд» бо ҷумлаи мураккаби тобеи «Азбаски борон борид, Замин лой шуд» муродиф аст. Зиёда аз ин, ҷумлаҳои мураккаби «Борон бориду Замин лой шуд» ва «Борон борид, Замин лой шуд» қаринаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти «Борон борид ва Замин лой шуд» мебошанд.

Хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои мураккаби пайваст, пеш аз ҳама, дар қарина ва муродифҳои он зоҳир мегардад. Чунончи, ҷумлаҳои мураккаби «Маҳтоб баромаду торики парешон шуд» ва «Ҳамин ки Маҳтоб баромад, торики парешон шуд», «Маҳтоб баромад, торики парешон шуд» қарина ва муродифҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти «Маҳтоб баромад ва торики парешон шуд» буда, як фикрро ифода кунанд ҳам, аз лиҳози тобиши услуби фарқдоранд. Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти «Маҳтоб баромаду торики парешон шуд» пайвандаки -у далолат мекунад, ки амали ҷумлаи соддаи дуюм то баромадани маҳтоб давом намуда, пас фавран қатъ гардидааст. Вале дар ҷумлаи мураккаби пайвасти «Маҳтоб баромад ва торики парешон шуд» ҷумлаҳои содда тавассути пайвандаки ҳаммаъноӣ «-у», «ва» васл шуда бошанд ҳам, маъноӣ фавран воқеъшавии амали ҷумлаи дуюм аз байн рафтааст. Ҳангоми дар қолиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ифода намудани фикр муносибати замони байни сарҷумлаю ҷумлаи пайрав равшану возеҳ ва барҷастатар ифода мегардад: Ҳамин ки маҳтоб баромад, торики парешон шуд. Дар мавриди бо ҷумлаи мураккаби бепайвандак ифода намудани ин фикр суҷудани муносибати замонӣ ва зуҳури муносибати шумур ба назар мерасад: маҳтоб баромад, торики парешон шуд.

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеи пайвандакдор (Маҳтоб баромад ва торики парешон шуд, Маҳтоб баромаду торики парешон шуд, Ҳамин ки маҳтоб баромад, торики парешон шуд) ҳоси услуби китобӣ буда, ҷумлаи мураккаби бепайвандак (Маҳтоб баромад, торики парешон шуд) ба услуби гуфтугӯӣ мансуб аст ва дорои тобиши ҳисси-муассирии пурқувваттари баён мебошад.

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷумлаҳои соддашон тавассути пайвандаки **-у (-ю)** алоқаманд мешаванд, дар ифодаи муносибати маъноӣ хилофӣ низ дорои қарина буда, бо ҷумлаи мураккаби пайвасти «Соле як-ду маротиба ба Қўқанд меомаданду мухлисонашон якумр гапи он касро меғуфтанд» бо ҷумлаи мураккаби тобеи «Соле як-ду маротиба ба Қўқанд оянд ҳам, мухлисонашон якумр гапи он касро меғуфтанд» муродиф буда, дорои қаринаи «Соле як-ду маротиба ба Қўқанд меомаданд, вале мухлисонашон якумр гапи он касро меғуфтанд» мебошад. Қаринаю муродифҳои мазкур ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеи пайвандакдор буда, ба услуби китобӣ мансубанд. Дар гуфтугӯ ҳамоно қолибҳои ифодаи фикр истифода мегарданд, ки таркибан мўҷаз бошанд, вале матлаби гўяндаро пурра дар бар гирифта тавонанд. Аз ин рӯ, бепайвандак васл

намудани ҷумлаҳои содда, ихтисор шудани калимаҳои ёвар ва ё пайвандакҳои соддаи сермаъно, ифода намудани муносибатҳои гуногуни маъноию дастури дар ин услуб маъмултар аст: Шаб торик шуда буд, аз ҳаво барф меборид (*Ҷ. И.*). Тирамоҳ гузашт, зимистони хуноки сербарф даррасид (*С. У.*). Ҳаво форама, кўчаҳо пурома буданд (*Ҷ. И.*). Замин саҳт, осмон баланд (*Панд*).

Машқи 114. Ба ҷумлаҳои мураккаби зерин зеҳн монед ва хели онҳоро муайян кунед. Гўед, ки онҳо ба кадом услубҳои забон мансубанд.

1. Эргаш давида ба болои хомаи рег баромад ва ман аз дунболи ӯ давидам (*С. А.*). 2. Фақат дар замони мо тақдири як шахс садҳо ва ҳазоронро ба ташвиш меораду ҳама ба як кас ва як кас ба ҳама ғамхорӣ мекунад (*Аз рўзнама*). 3. Ибораҳои сифатии изофию пешояндӣ муносибати монандиро ифода мекунанд ва аз бобати соҳт дукалимагианд (*«Грамматика»*). 4. Шукр кунед, тир нарасид, дастатон боло (*Р. Ҷ.*). 5. Онҳо нишастанду қатора ба роҳ даромад. Ҳамин ки онҳо нишастанд, қатора ба роҳ даромад. Онҳо нишастанд, қатора ба роҳ даромад.

Машқи 115. Ҷумлаҳои мураккабро хонед ва ба воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои содда зеҳн монед. Гўед, ки дар байни ҷумлаҳои содда чӣ гуна муносибатҳои маъноӣ ба мушоҳида мерасанд.

1. Вай аз одамони обрўманди диёраш буду дар рафтору гуфтори ӯ аз калоншавандагӣ нишонаҳои нозеб зоҳир намешуд (*Ф. М.*). 2. Аз бо-маш дудкаши тунукагин зада баромада меистод ва аз он дудкаш дуди ғализи вазнин берун омада, паст-паст паҳн мешуд (*С. У.*). 3. Адаб сар-мояи безарар аст, аммо ба даст овардани он осон нест (*Аз рўзнама*). 4. Умри одамони маҳдуд асту кўтоҳ, вале орзуҳо беҳудуд (*Р. Ҷ.*). 5. Падаратон ба ман шинос буд, лекин шумо ба ёдам наомада истодаед. (*С. У.*). 6. Ё бояд корро хобонем, ё асбоби нав диҳед (*С. А.*).

Машқи 116. Ҷумлаҳои мураккабро нависед ва ба аломатҳои услубиашон зеҳн монед. Гўед, ки онҳо ба кадом услубҳои ҷории забон мутааллиқанд.

1. Ман рафиқи шумо барин нависанда ва шеърдон нестам, лекин ман табибам (*Ҷ. И.*). 2. Забон организми зиндаи ҷамъият аст ва ҳамаи қоидаҳои он муҳиму асосӣ мебошад. (*Н. М.*). 3. Хизматгорон ўро аз пеши мирзо баровардани шуданд, аммо ӯ рафтан намехост. (*С. А.*). 4. Худам маъқул нею ордам ширин-мӣ? (*Ф. М.*).

Машқи 117. Матнҳоро хонед ва ба оҳанги ҷумлаҳои бо пайвандаки -у васлшуда зеҳн монед. Гӯед, ки пайвандаки -у дар зухури тобишҳои ҳисси-муассирӣ чӣ гуна мақоме дорад.

Мақтаб барои мо даргоҳи муқаддас буди омӯзгор шахси азизтарин, шахси баоброӣ мададгор, шахси тавоно. Ҳа, бемуҳобот тавоно, шахси бозғимоду мушкулкушо. Ҳамшарику дилсӯзи одамон муаллим буди бо ҳар масъалаи душвор, зарурату эҳтиёҷи одамони деҳаи Фонҷии хурдакаки ман ба омӯзгор муроҷиат мекарданд, маслиҳат мепоисиданд... Ба тӯи сур муаллим ҳозир буди ба маъракаи маросимҳои дигари одамон муаллим гули сари сабад, меҳмони азиз ва пешгаҳнишин буд (*Л. К.*).

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Ҷумлаи мураккаби пайвасти дорои чӣ гуна қаринаи муродифхост? Мисолҳо оред.
2. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки ҷумлаҳои соддаи таркиби онҳо бо пайвандаки -у (-ю) алоқаманд шудаанд, дорои чӣ гуна қаринаҳоянд? Мисолҳо оред.
3. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак асосан хоси кадом услуби нутқ аст?
4. Қаринаи муродифҳои ҷумлаи мураккаби бепайвандакро бо мисолҳо шарҳ диҳед.
5. Сабаби дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандок зоҳир гаштани тобишҳои ҳисси-муассирӣ дар чист? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.

ДАРСИ 29. ИМКОНОТИ УСЛУБИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Дар бобати дар қолабҳои гуногуни наҳви ва тарзу воситаҳои мухталифи дастури ифода намудани муносибати маъноӣ имконоти созмони ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаби пайвасти рангоранг ва зиёдтар аст. Ҷумлаи мураккаби тобеъ нисбат ба ҷумлаи мураккаби пайвасти ба хосияти услуби китоби бештар хос аст.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар ҳамаи услубҳои нутқ кор фармуда шаванд ҳам, дараҷаи истеъмоли онҳо якранг нест. Ин нави ҷумлаҳои мураккаб дар услуби илмӣ бештар мавриди истифода қарор мегиранд, зеро ки бо ёрии онҳо муносибатҳои мураккаби маъноӣ, пайдарҳамии мураттаби ва баёни мантиқии фикро барҷастатар ифода кардан мумкин аст. Ин буд, ки хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ низ дар натиҷаи бо қолабҳои гуногуни наҳви ифода гаштани як маънӣ зоҳир мегардад. Ҷумлаҳои

мураккаби тобеъ низ дорои қарина буда, бо ҷумлаҳои мураккаби пайваст муродифанд.

Масалан, фикри дар ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандаки «Рашидов ба ҷояш нишаст, Шодӣ ба маҷлис муроҷиат кард»-ро тавассути ҷумлаи мураккаби тобеи «Вақте ки Рашидов ба ҷояш нишаст, Шодӣ ба маҷлис муроҷиат кард» ифода кардан мумкин аст. Монанди ҳамин, ҷумлаи мураккаби тобеи бепайвандаки «Китобу рӯзномаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад» қаринаи ҷумлаи мураккаби тобеи пайвандақдори «Агар китобу рӯзномаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад» мебошад. Ҷумлаҳои мазкур аз ҷиҳати ифодаи маънӣ ҳаммаъно бошанд ҳам, аз диди услубиносии якрағ нестанд, яъне ҷумлаи аввал (Китобу рӯзномаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад) ба услуби гуфтугӯӣ мансуб буда, дорои тобишҳои ҳисси-муассирӣ мебошад. Вале ҷумлаи дуюм (Агар китобу рӯзномаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад) хоси услуби китобӣ мебошад.

Пайвандақҳои ҷумлаи пайрав низ аз ҷиҳати тобиши маъно, дараҷа ва мавқеи истеъмол фарқ мекунанд. Ин маънӣ ба зуҳури хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мусоидат менамояд. Масалан, бо пайвандаки «ки» ифода ёфтани муносибатҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар услуби гуфтугӯӣ маъмултар аст: Ба ҳамин ки шод бошанд, майлаш, ман ҳам мепӯшам (*Р. Ҷ.*). Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайравашон тавассути пайвандақҳои «азбаски», «зеро», «зеро ки», «чунки», «модоме ки», «ба сабаби он ки», «аз сабаби он ки», «то», «то ки», «то ин ки», «ар», «гар», «ҳол он ки», «ба андозае ки», «ба қадре ки», «ба дараҷае ки», «ба тарзе ки», «ба тавре ки», «ки» ба сарҷумла тобеъ шудаанд, хоси услуби китобӣ мебошанд: Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба дараҷае ки қариб буд сараш ба Замин расад, ҳам шуда се бор таъзим кард (*С. А.*). Фавран аз асп фуromaда, ба тарафи ӯ давид, то ки бо дӯсти деринаи худ мулоқоти гарму ҷӯшон кунад (*С. А.*). Азбаски монанди бисёр харидорони аз қишлоқ омада Арслонӣ ҳам аз нархи навои бозор беҳабар буд, аз қаллобии фурушандагон метарсид (*Р. Ҷ.*).

Пайвандақҳои тобеъкунанда дар ифодаи маъноҳои муштарак хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо мекунанд: вақте ки//ҳангоме ки, чунки//зеро ки, агар//ба шарте ки, гарчи//ҳарчанд... Зиёда аз ин, баъзе пайвандақҳо дорои қаринаҳои савтӣ (фонетикӣ), шаклӣ ва луғатӣ

вианд: гарчи//арчи, азбаски//баски, ҳар гоҳ//ҳар гоҳ ки, аз сабаби он ки//аз сабаби ин ки, ба шарте ки // ба шарте... Монанди ҳамин, пайвандаки «агар» дорои қаринаҳои «ар», «гар», «агар ки» мебошад, ки истифодаи қаринаҳо ба хусусияти услубии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ то андозае мусоидат менамояд. Пайвандаки «агар» дар услуби гуфтугӯй ва китобӣ истифода мегардад: Агар мо ба вай ёрӣ надихем, ба зудӣ монда шуда аз кор баромада мемонад ва ҳамаамон тамоман бекас шуда мемонем (С. А.). Пайвандаки «агар ки» камистеъмол буда, хусусияти гуфтугӯй дорад: Агар ки ҳамин тавр накард, ман ба қавли хушку холии ӯ бовар намекунам (С. У.). Қаринаҳои «гар» ва «ар» хоси услуби китобӣ буда, асосан дар назм кор фармуда мешаванд:

Рози дил мегуфтам, ар як марҳаме медоштам,

Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам (С. А.).

Ҷумлаҳои пайрав низ дорои хусусиятҳои услубӣ мебошанд. *Масалан*, ҷумлаҳои пайрави замон ва макон умумистеъмоли буда, ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар услубҳои гуногуни нутқ вазифаи мухталифро иҷро мекунад. Ин ҷумлаи пайрав дар услуби бадеӣ вазифаи тасвири баобурангии суҳанро иҷро мекунад дар услуби илмӣ аксари таърифу қоидаҳои истифодаи ин ҷумлаи пайравро талаб мекунад: Фармондеҳ, ки як шахси қоматбаланди шоҳбурӯддор ва зардинаи формаи туркипӯш буд, пас аз болоноки тоб додани бурӯдхояш гуфт (С. А.). Асбобе, ки барои муайян кардани уфуқияти самт хизмат мекунад, обтарозу номида мешавад («Физика»).

Хусусиятҳои ҳисси-муассирии ҷумлаҳои пайрав низ дар як поя нестанд. Тобишҳои ҳисси-муассирии ҷумлаҳои пайрави тарз ва монанди нисбатан пурқувватанд. Аз ин рӯ, онҳо бештар ба услуби бадеӣ ва рӯзноманигорӣ хосанд.

Машқи 118. Ба ҷумлаҳои мураккаби зерин зеҳн монда, ба кадом услубҳои нутқ мансуб буданашонро муайян кунед. Гӯед, ки кадом навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ ба тобишҳои ҳисси-муассирий бештар молиқанд.

1. Оби дарё монанди оинаи қаднамо, ки ба деворе така дода бошанд, якрӯятар меистод (С. А.). 2. Дар маҷлис гуфта шуд, ки ҳама бе истисно ба саҳро баромад (*Аз рӯзнома*). 3. Ҷумлаи пайрави хабар хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва таркибҳои ҷонишини ифода ёфтааст, шарҳу эзоҳ медиҳанд (*«Грамматика»*). 4. Аз гунҷишк тарсӣ, арзон макор (*Зарб.*).

Машқи 119. Чумлаҳои мураккабро хонед ва сарчумлаю чумлаи пайравашонро муайян карда, воситаи алоқаи онҳоро нишон диҳед. Гӯед, ки дар байни чумлаҳои содда чӣ гуна муносибатҳои маъноиро мушоҳида кардед.

1. Мегуфтанд, ки вай танбӯр навохта ғазал мехондааст... (*Ҷ. И.*).
2. Дар вақте ки мо аз ағба фуromaдем, рӯз торик шуда меомад (*С. У.*).
3. Вай аз ин роҳаш бармегардад, ба шарте ки дигарон ёри расонанд (*Р. Ҷ.*).
4. Ҷавон, монанди он ки ўро кажум неш зада бошад, печутоб мехўрд (*С. А.*).
5. Ин мужда гарчи кампирро бисёр хурсанд карда бошад ҳам, боз як тарафи дилаш ғаш буд (*Ҳ. К.*).
6. Ў худро чунон нишон дод, ки гўё аз ояндагон ҳеҷ хабаре надорад (*С. А.*).
7. Падарам, дар ҳолате ки аз дидори дўсташ шод буд, ба модарам гуфт (*С. У.*).

Машқи 120. Чумлаҳои мураккабро нависед ва ба аломати услубиашон зеҳн монед. Гӯед, ки онҳо ба кадом услубҳои ҷорӣ забон мансубанд.

1. Агар дар ин вақт қисми фуруҳамидаи танобаки нахўди наврас ба ягон тақягоҳ расида монад, тамоман қат шуда ба он мечаспад («*Ботаника*»).
2. Маълум аст, ки паланг дар қамишзор зиндагӣ мекунад («*Зоология*»).
3. Аз ҷўйи осӣё, ки гузаштӣ, пули рўд сар мешавад (*Ф. М.*).
4. Кўчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд (*С. А.*).
5. Замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ў зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд (*С. А.*).
6. Вақте ки ў нафас мекашид, бўйи исфанду шибоғ ба машомаш мерасид (*Р. Ҷ.*).
7. Мўйсафеде, ки мисли ҷавонҳо чолокона қадам зада меояд, нафақахўри шахсӣ мебошад («*Садои Шарқ*»).

Машқи 121. Чумлаҳои пайрави чумлаҳои мураккаби зеринро ба ибораҳои сифати феълию масдарӣ баргардонед ва муродифҳои услубии ҳосилшударо ба дафтар нависед. Гӯед, ки ҷуфтҳои услубӣ ба кадом услубҳои нутқ тааллуқдоранд.

1. Ў ба назари ман аз одамоне, ки то он вақт дида будам, хеле дигар менамуд (*С. А.*).
2. Пас аз он ки рўймолчаашро бароварда чашмонашро пок кард, сухани худро давом дод (*Ҷ. И.*).
3. Биное, ки дар баландӣ воқеъ гардидааст, иморати мактаб аст (*Аз рўзнома*).
4. Вақте ки ба баландӣ баромадем, қишлоқи Гулистон намоён шуд («*Машғал*»).
5. Ман боварӣ дорам, ки ту ба донишгоҳ дохил шуда метавонӣ («*Садои Шарқ*»).

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Чумлаи мураккаби тобеъ ба кадом услуби нутқ хос аст? Бо мисолҳо фаҳмонед.
2. Дар бораи муродифу қаринаҳои чумлаи мураккаби тобеъ фикратонро иброз намоед. Мисолҳо оред.
3. Дар бораи хусусияти ҳаммаъноӣ зоҳир намудани пайвандакҳои тобеъкунанда чиҳоро медонед? Фикратонро бо мисолҳо собит намоед.
4. Хусусиятҳои услубии чумлаҳои пайравро бо мисолҳо фаҳмонда диҳед.

ДАРСИ 30. ТОБИШҲОИ УСЛУБИИ АЛОМАТҲОИ КИТОБАТ

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Аломатҳои ист барои ҷудо кардани аъзоҳои ҷумла, аъзоҳои иловагии ҷумла, ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб, дар нутқи хаттӣ ифода намудани оҳанги гуфтор, ҷалб намудани диққати хонанда ба аъзоҳои ҷудошуда ва дарёфтани тобишҳои маъноию услубӣ истифода мегарданд.

Масалан, дар нутқи хаттӣ оҳанги талаффузи айни як ҷумларо тавассути гузоштани аломатҳо тағйир додан мумкин аст: 1. Майдончаи назди мактабро гулу гулзор мекунем 2. Майдончаи назди мактабро гулу гулзор мекунем? 3. Майдончаи назди мактабро гулу гулзор мекунем!

Аз мушоҳидаи ҷумлаҳои мазкур бармеояд, ки айни як ҷумла дар ҳолати яқум бо оҳанги ахборӣ, дар ҳолати дуҷум бо оҳанги пурсиш, дар ҳолати сеҷум бо оҳанги хитоб талаффуз мегардад ва ин маънӣ бо аломатҳои китобат (нуқта, савол, хитоб) ифода гаштаанд.

Ин буд, ки аломатҳои китобат ҳам дорои тобишҳои услубӣ мебошанд. **Масалан**, мавқеи услубии аломати нуқтавергул низ дар оҳанг зоҳир мегардад. Суръати талаффузи ҷумлаҳои соддае, ки бо аломати нуқтавергул ҷудо карда мешаванд, сусттар мебошад. Пас аз ҳар яки ин гуна ҷумлаҳо қариб монанди аломати нуқта ист карда мешавад ва оҳанги шумур, ки дар ҷумлаи мураккаби пайвастии бепаивандак барҷастатар сурат мегирад, барҳам меҷӯрад, суръати нутқ ҳамвор мегардад. Адлу дод, бахшиш тамом мешавад; ростӣ аз байн меравад, қадӣ ва паймоншиканӣ баъътибор, беҳунар арҷманд ва боҳунар хор мешавад; ин аз он ва он аз ин мерабояду меситонад. Аз Сиёмак писаре монда буд, Ҳушанг ном; ӯ ҳушу хирадро аз бобояш, зӯру тавониро аз падараш мерос гирифта буд. (С. У.).

Кор фармудани аломати тире дар байни мубтадо ва хабар ба тамоми услубҳои нутқ хос аст. Дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва гуфтугӯӣ ин ҳодисаи забонӣ тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ дорад: Фарзанди нағз — боғи падар, фарзанди бад — доғи падар. Фарзанд — меваи ширин. Ўзбекистон — мулки офтобрӯя. Писаракам — офтоби ман. Самарқанду Бухоро — маркази қадимаи тамаддун. Ду понздаҳ — як сӣ. Ватан — шарафи ман. Дар ин ҷумлаҳо маъноҳои монандкунӣ, тазод, киноя ҷой дошта, ба ин васила фикр пурқувват ифода гардидааст. Агар ба ҷумлаҳои мазкур бандаки хабарии «аст» ва ё феъл — ёридиҳандаи «мебошад» илова карда шавад, тобиши ҳиссӣ-муассирии онҳо барҳам меҳӯрад.

Дар услуби илмӣ аломати тире барои муайян кардани мафҳумҳои илмӣ кор фармуда шуда, дар заминаи монандкунӣ сурат мегирад: С. Айнӣ — асосгузори адабиёти муосири тоҷик. Мирзо Турсунзода — шоир. Масдар — шакли тасрифнашавандаи феъл.

Аломати тире дар услуби умумиистеъмоли тобишҳои ҳиссӣ-муассирӣ надорад: Шароф — додари ман. Зевар — хоҳарам. Ман-омӯзгор...

Оҳанги талаффузи калимаю ибораҳои иловагии ҷумла низ аз дигар аъзоҳои асосии ҷумла фарқ мекунад ва ин маънӣ дар навишт бо аломатҳои китобат ифода мегардад. Дар ин ҳолат аломатҳои китобат бар замми иҷрои вазифаашон тобишҳои услубиро низ ифода менамоянд. Чунончи, аломати китобате, ки баъд аз мухотаби дар аввали ҷумла воқеъшуда гузошта шудааст, баробари мувоҷиат оҳанги ҳаяҷон, пурсиш, ғазабро низ ифода карда метавонад. Ака Рустам! Ба хонаводаи ту бахту толеъ рӯй овардааст (С. А.). Дар ин ҷумла аломати хитоб ба ғайр аз мувоҷиат барои ифодаи ҳаяҷони гӯянда низ истифода шудааст. Дар нутқи хаттӣ аломатҳои китобат на танҳо барои ифодаи фикр, таъзияи маъно, таъкиди он кор фармуда мешаванд, балки барои зуҳури эҳсосоти гӯянда, муносибати мусбат ё манфии вай низ мусоидат менамоянд, яъне дорои тобиши ҳиссӣ-муассирӣ мебошанд: Меҳроҳи ўро ҳабс кунанд! Албатта, ў ба ҷазои вазнинтар сазовор будааст. Лекин ... охир ҳама тарафаи андешаи кардан лозим. Ҳама тарафашро дидаю санҷидан лозим (Ф. М.).

Машқи 122. Матнҳои зеринро бодикқат хонед ва ба мавриди гузориши аломати нуқтавергул таваҷҷӯҳ кунед. Гӯед, ки матнҳо ба кадом услуби нутқ тааллуқдоранд ва аломати нуқтавергул чӣ гуна мавқеи услуби дорад.

Айёми зимистон, мавсими барфу борон: ҳавзҳо яхбаста; шохҳои дарахтон афсурда ва шикаста; говон ва харон дар гўшаи оғил ё кунҷаки собот фуру монда; гурбаҳо аз шиддати сармо чун мушҳои гурбадида дар гурбадави сандалӣ ҳазида (С. А.).

Дар юнучқазорҳо баррагони ширмаст озодона чарида, монанди мурғобиҳои ба даруни оби зулол шино мекардагӣ сайр менамуданд, аз буттаҳои алаф бо дандонҳои садафини худ аз сари он оҳистекак канда мегирифтанд; бузғолагони шўхтани беором аз он ҳама алафҳои дилрабо рӯй тофта, магар барои ҳунарнамоӣ бошад, ба сўйи тал медаванданд (С. А.).

Машқи 123. Чумлаҳоро навишта, ба мавриди гузориши аломати тире зеҳн монед ва сабаби гузориши аломати тиреро шарҳ диҳед.

1. Овози ўро шунида модар ва духтар — ҳар ду баробар ҷаҳида аз ҳаяҷон бархестанд (С. У.). 2. Нон, чормағзу писта, гўшти яхнӣ — ба дастархони умумӣ афканда мешуд (С. У.). 3. Муаллим — тарбиятгари насли наврас. 4. — Ту байти бисёр медонӣ, Ризо? — пурсид Гулизор. — Бисёр не, — гуфт Ризо, — эҳтимол, ту аз ман бисёртар донӣ (С. У.).

Машқи 124. Чумлаҳоро хонда, ба мавриди гузориши аломати сенуқта зеҳн монед. Гўед, ки ин аломат дар кадом ҳолатҳо дар аввал, мобайн ва охири чумла гузошта мешавад.

1. ... агар аз даҳсолагӣ гирем, панҷоҳ сол боз меҳнат мекунам (Р. Ҷ.). 2. Мардуми мо нақле доранд, гўш кун, тўра, ман ба ту бигўям. (С. У.). 3. Ҳамроҳрафиқ ба ин саволҳо ҷавоб надод ё ҷавобе надошт... (С. А.). 4. ... баъдтар табақҳои палов ҳам то нисфашон ҳолӣ шуданӣ (А. Д.) 5. Модарҷон, маро... бубахш ... ман... гуноҳ... надорам ... о-о-о... охир вай ... ма... ро ранҷонд (Ҳ. К.).

Машқи 125. Чумлаҳоро нависед ва хусусиятҳои услубии аломати тиреро маънидод кунед.

1. Рўзномаи навини насли навгонӣ — умеду армонҳои мову шумо! 2. Хоксорӣ — зебу зинати инсонӣ. 3. Ҷасорат — мардӣ, тарсончаки — номардӣ. 4. Бузаки сари санг — ҳўроки гургу паланг. 5. Сурудам — ҳофизи рози дили ман, Аниси булбуловози дили ман (М. Т.). 6. Сафар кардан — ҷаҳон дидан. 7. Пахта — бойигарии давлат.

Машқи 126. Аломати тиреро фурӯғузор карда, ба хабари ҷумлаҳои зерин бандаки хабарии «аст» ва феъли ёридиҳандаи «мебошад»-ро илова карда нависед. Ғӯед, ки чӣ гуна ҳодисаи забонро мушоҳида кардед.

1. Забони миллат — пояи миллат. 2. Маҳалгарой — бадбахтии миллат. 3. Ашки дида — радди бало. 4. Ҷойи сӯхта — намақоб. 5. Шири нағз — ҷурғоти нағз. 6. Давои қурут — оби гарм. 7. Дили оча — ба бача, дили бача — ба кӯча. 8. Думи рӯбоҳ — душмани рӯбоҳ. 9. Эҳтиёт — ними ҳаёт. 10. Гови ҷўшой — ҷувози дари хона.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Зарурати омӯзиши аломатҳои китобат ва вазифаи онҳоро шарҳ диҳед.
2. Дар кадом мавридҳои аломати нуқта гузошта мешавад? Мисолҳо оред.
3. Аломати савол дар кадом ҳолатҳои мавриди истифода қарор мегирад?
4. Мавриди истифодаи аломати хитобро бо мисолҳо фаҳмонед.
5. Дар кадом мавридҳои аломати вергул гузошта мешавад? Мисолҳо оред.
6. Дар кадом ҳолатҳои аломати нуқтавергул гузошта мешавад? Фикратонро бо мисолҳо исбот кунед.
7. Бо риояи талаботи услуби бадеӣ бо назардошти мазмуни расм матн тартиб диҳед.

КОР БО ҲУҚҚАТ ВА САНАДҲОИ РАСМӢ

ДАРСИ 31. ТАВСИФНОМА, ТАРҶИМАИ ҲОЛ, СУРАТМАҶЛИС, ТАВСИЯНОМА

Хонед ва дар хотир нигоҳ доред! Ҳуққатнигорӣ ба услуби расмӣ коргузорӣ мансуб аст. Муҳимтарин талабҳо аз услуби ҳуққатгузорӣ аз инҳо иборат аст. Ҳуққати расмӣ бояд: 1) мухтасар бошад; 2) далелнок бошад; 3) равшану фаҳмо бошад; 4) ҷавобгӯи меъёрҳои сохторӣ (шаклӣ) бошад.

Қонун, оиннома, раҳнамо, шартнома, фармон, ваколатнома, таъиднома (акт), шахсиятнома, раводид (виза), тасдиқнома, (маълумотнома), ариза, забонхат, гувоҳнома, тавсифнома, тавсиянома, телефонабзор, иддаонома, барқия (телеграмма), роҳхат ва ғайра ҳуққатҳои расмӣ мебошанд. Ин ҳуққатҳо хусусияти якранг ва қолибӣ дошта, мухтасар иншо мешаванд.

Тарзи ифода соддаву мӯҷаз буда, аз воҳидҳои фразеологӣ ва санъатҳои бадеӣ холист. Ҳуққатҳои идорӣ қолабҳои якрангу умумӣ доранд, ки фикр дар доираи талаби онҳо ифода меёбад. Қарору қонунҳо барои умум тартиб дода мешаванд. Матнҳои шомил хусусияти номуайян доранд. Ин маънӣ одатан дар шакли ҷумлаҳои мураккаб сурат мегирад, ки хабари онҳо бо таркибҳои *супурда шавад, тадқиқ карда шавад, ба маълумот гирифта шавад, талаб карда шавад, ҷалб карда шавад, интиҳоб карда шавад, таъин карда шавад, доништа шавад, равона карда шавад, ҷудо карда шавад, ба даст оварда шавад, талаб намояд, ба кор барад, ба ҷоп тавсия карда шавад, маъқул доништа шавад* ва амсоли инҳо ифода мегардад.

Дигар ҳуққатҳои расмӣ истеъмоли ҷумлаҳои мураккаб: пайваست ва тобеъро тақозо намекунад. Онҳо бештар бо ҷумлаҳои содаи мӯҷаз навишта мешаванд.

Машқи 127. Хонед ва аз пайи навиштани тавсифнома шавед. Тавсифномаи навиштаатонро ба шарикдарсон ва омӯзгор хонда диҳед. Хатоҳои ҷузъии ислоҳталабро бартараф намуда, ҳамчун ҳуққат омода созед.

Тавсифнома

Тавсифнома ҳуҷҷатест, ки аз тарафи роҳбари синф, мактаб, литсей, колледж, донишкада, донишгоҳ, муассиса ва ғайра ба фаъолияти шахсе дар вақти зарурӣ дода мешавад. Роҳбар поквичдонӣ, ширинсуханӣ, ҳулуқу атвор, иқтидору истеъдод, ҳурмату эҳтироми лойиқ, ҳунару маҳорат, бурду бохт дар соҳаи эҷод ва касб, фаъолияти корҳои ҷамъиятии шахсро васф мекунад, баҳо медиҳад. Ғайр аз ин, фазилятҳои бади шахс (агар зарур бошад) навишта мешавад.

Ќузьҳои зарурии тавсифнома:

1. Номи санад (Тавсифнома).
2. Ному насаб, соли таваллуд, миллат, маълумот, вазифа, рутба, дараҷаи илмӣ.
3. Матн.
4. Унвони ҷое, ки тавсифнома ба он пешниҳод мегардад.
5. Имзои роҳбар ва раиси кумитаи касаба.

Машқи 128. Шинос шавед ва тарҷимаи ҳоли худро нависед. Дар хусуси имконот ва қорбасти воҳидҳои сарфию наҳви дар тарҷимаи ҳол фикратонро баён кунед.

Тарҷимаи ҳол

Тарҷимаи ҳол санадест, ки ҳасби ҳол, фаъолияти меҳнатӣ ва иҷтимоии шахсро дар бар мегирад. Санади мазкурро шахс дар вақти ба мактаби олии ва ё ин ки дар вақти ба муассиса ба қор дохил шудан менависад. Тарҷимаи ҳол аз забони шахси якуми танҳо навишта мешавад. Хабарӣ ҷумла бештар бо истеъмоли бандакӣ феълии **-ам** итмом меёбад. Баъзан ба ҷойи бандакӣ хабарии **аст** ва феъли **мебошад, мебошанд**, аломати тире (—) истифода қарда мешаваду пас аз он нуқта гузошта мешавад. Тарҷимаи ҳол фақат дастнавис мешавад. Онро худӣ шахс менависад.

Ќузьҳои асосии тарҷимаи ҳол:

1. Номи санад (Тарҷимаи ҳол).
2. Матн.
3. Таърихи навишти санад.
4. Имзо.

Машқи 129. Шинос шавед ва суратмаҷлиси ҷамъомади баргузоргардидаи синфро нависед.

Суратмаҷлис ҳуҷҷатест, ки дар он рафти маҷлис инъикос мегардад.

Намунаи суратмаҷлис:

Суратмаҷлиси ҷамъомади донишомӯзони синфҳои 10-уми мактаби таълимии миёнаи умумии рақами панҷум

Мактаби 5

3 сентябри соли 2017

Иштирок доштанд: Роҳбари синф, 30 нафар донишомӯзон.

РЎЗНОМА:

1. Дар бораи ташкили фонд (ҳазина)-и гурӯҳ.
2. Баррасии нақшаи чорабиниҳо ба муносибати Иди забон.
3. Масъалаи ҷорӣ.

ШУНИДА ШУД:

Фарзонаи Фаррухзод (сардори гурӯҳ) — барои муташаккилона ва ба сифати баланд гузаронидани чорабиниҳои тарбиявӣ, ҷашнӣ, маросимҳои суннатӣ, мавлуди ҳамсинфон ва ғайра ҳар дафъа маблағи муайян сарф мешавад, ки ҷамъовариҳои он фурсат ва пули нақд металабад. Бо мақсади тезтар ва босифат гузаронидани чорабиниҳо таклиф ҳаст, ки фонд (ҳазина)-и гурӯҳ ташкил карда шавад.

Нозанини Нурзод (донишомӯз). Донишомӯз таклифро дастгирӣ намуда гуфт, ки дар ҳақиқат, на ҳамеша сари вақт маблағ ҷамъ карда мешавад, дар натиҷа чораҷӯӣ дар вақти зарурӣ ташкил нашуда мемонад.

Шаҳриёри Бахтиёрзода (донишомӯз) — ман таклиф дорам, ки барои ҷамъ кардан ва бо тартиб харҷ кардани маблағи ҳазина иборат аз се нафар комиссия ташкил карда шавад ва он дар назди гурӯҳ, дар ним сол як маротиба ҳисобот диҳад.

ҚАРОР КАРДА ШУД:

1. Бо мақсади назорат аз дахлу харҷи мақсадноки фонд дар ҳайати 3 нафар: У.Обидов, Д.Маҷидов, Х.Солиев комиссия созмон дода шавад.
2. Р. Воҳидов ҳазинадор таъин карда шавад.

ШУНИДА ШУД:

К. Салимова. аз рӯйи масъалаи дуҷуми рӯзнома гуфт:...

М. Музаффарова қайд намуд, ки...

С. Бобоев роҳбари синф чунин гуфт:...

ҚАРОР КАРДА ШУД:

1 . Нақшаи чорабиниҳои синфи 10 ба муносибати Иди забон тасдиқ карда шавад.

2 . Шахсони масъул вазифадор карда шаванд, ки чораҳои дар нақша зикршударо саривақт ва босифат иҷро намоянд.

3. Назорати рафти иҷрои нақша ба зиммаи сардори гуруҳ Фарзонаи Фаррухзод гузошта шавад.

Раиси маҷлис:

Имзо

(Ному насаб)

Котиб:

Имзо

(Ному насаб)

Машқи 130. Калима ва ибораҳои ба таври муқоиса навишташударо аз назар гузаронед. Номҳои тоҷикиашро ба хотир нигоҳ доред. Маълумот, ҷузъҳои заруриро қайд намуда, тавсиянома нависед.

Архив-бойгонӣ, бланк-барг, варақа, взнос-ҳаққи узвийт, выписка-беруннавис, выписка из протокол-беруннависи суратмаҷлис, директор-сардор, дубликат-нусха, зарплата-моҳона, маош, индекс — шохис, касса-ҳазина, сандуқ, кассир-ҳазинадор, квитанция-борхат, контракт-паймоннома, шартнома, конференция-конфронс, кредит-қарз, вом, аванс-бунак, пешпардохт, пешмузд, отпуска-муараххасӣ, рухсатӣ, печат-муҳр, подпись-имзо, проспект-хиябон, протокол-суратмаҷлис, рапорт-гузориш, расписка, забонхат, стаж-собиқаи кор, суточные-масрафи (харчи) шабонрӯзӣ, титул-сарсафҳа, штамп-муҳр.

ДАРСИ 32. БАҶҲИЯ (ТЕЛЕГРАММА), ТЕЛЕФОНАҲБОР (ТЕЛЕФОНОГРАММА), ДАЪВАТНОМА, ЭЪЛОН

Машқи 131. Бо баҶҲИЯ шинос шуда, дар куча навишта шудани таърихи ирсолашро гӯед. Ба номи бародари дар хизмати ҳарбӣ будаатон баҶҲИЯ нависед.

БаҶҲИЯ (телеграмма)

БаҶҲИЯ санадест, ки тавассути телеграф фиристода мешавад. Вай дар сурате навишта мешавад, ки иҷрои кор фурсати камро тақозо намояд. Матни баҶҲИЯ бояд мухтасар бошад. Дар вай одатан пешояндҳо, пайвандакҳо, ҷонишинҳо ва аломати китобӣ зикр намешаванд.

Чузъҳои асосии барқия:

Навъи барқия (агар барқия маълум бошад, навъи он зикр намегардад).

Нишонӣ, ном ва номи хонаводагии гирандаи барқия.

Матн.

Номи фиристандаи барқия (агар фиристанда муассиса ё созмон бошад, пас вазифаи корманд низ зикр меёбад).

Нишони фиристандаи барқия.

Таърихи ирсоли (фиристодани) барқия.

Намунаи барқия

Бухоро

Кўчаи Баҳоуддин Нақшбанд

Некқадами Фаррухзод

25 март соати 8 маро дар фурудгоҳи Бухоро пешвоз гир.

Тошканд

Мустақиллик

Ҷаҳонгири Комилзода

Машқи 132. Матни телефонограммаро тартиб диҳед. Дар кадом дафтар ва чи гуна қайд кардани ахбори телефониرو аз котибаи сардори мактаб пурсед.

Телефонахбор (Телефонограмма)

Телефонограмма хабарест, ки тавассути телефон расонида мешавад. Телефонограмма асосан барон расонидани хабар ё дастури фаври истифода мегардад.

Матни телефонограмма низ чун матни барқия дар миёни шахрҳо сурат мегирад ва мухтасаргӯй зурур аст. Зимни гуфтугӯи телефонӣ бояд калимаҳое, ки талаффузашон мушкил аст, ба кор бурда нашавад. Беҳтар аст, ки матн ҳиҷо ба ҳиҷо хонда шавад. Дар ин сурат нависанда метавонад матнро бидуни иштибоҳ нависад.

Чузъҳои асосии телефонограмма инҳоянд:

Унвон.

Шумораи телефонограмма.

Таърих.

Номи шахс ё муассисае, ки телефонограммаро расонидааст. Матн.

Номи гирандаи телефонограмма.

Зикри вазифаи шахсе, ки телефонограммаро имзо кардааст.

Зикри вазифа, ном ва шумораи телефони касе, ки телефонограмма-ро расонидааст.

Зикри вазифа, ном ва шумораи телефонии гирандаи телефонограмма.

Вақти гирифтани телефонограмма.

Намунаи телефонограмма

Аз кафедраи забонҳои Донишгоҳи давлатии Бухоро ба сардори шуъбаи таълими халқӣ.

22 апрел соати 10 дар бинои факултаи педагогика конфронси илмӣ-методӣ баргузор мегардад.

Муаллимони забон ва адабиёти тоҷикро бо мақсади иштирок кардан ба конфронс ба сафар фиристонед.

Мудири кафедра

Юнуси Юсуфзода имзо кардааст

Телефонограммаро котиб Таваккали Равшанзода расонд, телефон 228-10-44.

Телефонограммаро котиба Парвинаи Неъматзода гирифт, телефон 225-27-31, соати 9.

Машқи 133. Даъватномаи тадбири ташкилкардаатонро тартиб дода, онро бо даъватномаҳои тайёри қолаби муқоиса кунед. Гӯед, ки даъватномаи тартибдодаи шумо дуруст аст ё не.

Даъватнома

Даъватнома санадест, ки барои даъвати шахсе ё касе омода карда мешавад.

Матни даъватнома мазмунан гуногун мешавад. Даъватнома бахшида ба тадбирҳои анҷумани илмӣ, илмӣ-методӣ, маҳфили адабӣ, маросим (тӯй)-и баргузоршаванда омода карда мешавад. Ҷонишини шумо дар матн барои ҳурмату эҳтироми шахс бо ҳарфи калон навишта мешавад. Одатан хабари ҷумлаҳои охирин бо истеъмоли ибораҳои **даъват мекунад, даъват мекунем, даъват мекунад, даъват менамояд, даъват менамоянд, баргузор мешавад** хотима меёбад. Дар поёни матни даъватнома ба ҷойи имзо номи ташкилкунандаи тадбир (мисли хонандагони синфи 10-уми мактаби рақами 10) навишта мешавад. Нусхаи даъватномаро бо компютер ва нашриёт метавон зиёд кард. Барномаҳои анҷумани илмӣ, маҳфили адабӣ (агар зурурат бошад) ба даъватнома илова карда мешавад.

Даъватнома аз чузъҳои зерин иборат аст:

Номи санад (Даъватнома).

Матн.

Сана, вақти тадбири баргузоршаванда.

Нишонии тадбири баргузоршаванда.

Номи шахс ё ин ки муассисаи ташкилкунандаи тадбир.

Намунаи матни даъватнома

Муҳтарам (а)

Хонандагони синфи даҳуми мактаби миёнаи рақами 8 Шуморо ба шабнишинии адаби-бадеие, ки ба шарафи ҷашни зодрузи 605-солагии шоири ширинкалом Абдурахмони Ҷомӣ баргузор мегардад, даъват менамоянд.

Шабнишинии адаби-бадеи 10 октябри соли 2017, соати 11 дар маҷлисоҳои мактаб (хиёбони Айни, мактаби 10) баргузор хоҳад шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Ҳуҷҷат ва санадҳои расмӣ чӣ гуна хусусият доранд?
2. Ҳуҷҷат ва санадҳои расмӣ бештар бо кадом ҷумлаҳои навишта мешаванд?
3. Ариза, забонхат, телефонабзор, даъватнома, ваколатнома, тавсифнома чӣ гуна ҳуҷҷат аст?
4. Номи санадҳои одатан дар кӯчои сатр ва бо чӣ гуна ҳарф навишта мешаванд?
5. Баъд аз номи санадҳои кадом аломат гузошта намешавад?
6. Дар забонхат шумораҳои пеш аз қавс ва дар қавс чӣ гуна навишта мешавад?
7. Кадоме аз ҳуҷҷат ва санадҳои дастнавис карда мешавад?
8. Дар кадом ҳуҷҷат ҷонишини шумо бо ҳарфи калон навишта мешавад?
9. Дар матни тавсифнома кадом бандиҳои феълӣ бештар қорбаст мешавад?
10. Кадом ҳуҷҷатҳои дар як нусха навишта мешавад?

ТЕСТ

1. Дар таълифи ҳуҷҷатҳои сухан чӣ гуна баён карда мешавад?
 - а) мўҷаз, содда
 - б) муассир
 - в) мураккаб
 - г) печ дар печ
2. Хабарӣ кадом ҳуҷҷат ва санадҳои расмӣ бо ибораҳои ҷалб карда шавад, маъқул доништа шавад, таъин карда шавад, ба даст оварда шавад хотима меёбад?
 - а) ариза
 - б) забонхат
 - в) барқия

- г) раводид
3. *Кадом санадҳо дар шакли дастнавис оварда мешавад?*
- а) ариза, забонхат, тарцимаи ҳол
 - б) барқия, телефонахбор
 - в) сураатмаҷлис, қарордод
 - г) раводид, таъйиднома
4. *Дар кадом банд тарзи дуруст навиштани номи санадҳо зикр ёфтааст?*
- а) дар мобайн бо ҳарфи калон
 - б) дар мобайн бо ҳарфи хурд
 - в) дар канор бо ҳарфи калон
 - г) дар сархат (ҳошия) бо ҳарфи калон
5. *Баъд аз номи санад кадом аломат гузошта намешавад?*
- а) нуқта
 - б) вергул
 - в) хитоб
 - г) савол
6. *Кадом ҷонишин дар матни даъватнома бо мақсади ҳурмату эҳтироми шахс бо ҳарфи калон навишта мешавад?*
- а) ман
 - б) ту
 - в) ў
 - г) шумо
7. *Дар кадом ҳуҷҷат рақамҳо дар қавс бо ҳарф навишта мешавад?*
- а) забонхат
 - б) ваколатнома
 - в) тарцимаи ҳол
 - г) тавсифнома

ТАКРОР ВА ҶАМЪБАСТИ МАВЗЎҲОИ ОМЎХТАШУДА

ДАРСИ 33. ИҶРОИ МАШҚ ВА СУПОРИШҶО АЗ ДИДИ УСЛУБШИНОСИ

Машқи 134. Зарбулмасалҳоро пурра карда, ба дафтар нависед, ба зерӣ аъзоҳои ҷумла хат кашед. Муқаррар кунед, ки зарбулмасалҳо дар қолаби ҷумлаҳои яктаркиба ифода ёфтаанд ё дутаркиба, хабарҳои ҷумлаҳои яктаркиба шаклан ба қадом шахсу шумора далолат мекунанд ва ҷумла муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс ё бешахс аст.

Дили ноҳолам...; Аз барф гурехта...; Ангӯра ҳӯру...; Дар бачагӣ хондан...; Бар саволат ҷавоб...; Илоҷи воқеа...; Кори имрӯзаро...; Ба як ҷавонмард...; Дидадаро шав...; Лайлиро бо .; Дурӯғи маслиҳатомез .; Аввал бубин...

Машқи 135. Матнро хонед ва аз диди услубшиносии таҳлил кунед.

ҲИКОЯТ

Луқмони Ҳаким сиёҳчӯрда буд. Касе ӯро ба бандагӣ гирифтӯ муддате хидмат менамуд ва аз вай осори илму ҳикмат мушоҳида менамуд. Рӯзе хоҷа ба расми имтиҳон вайро гуфт: «Гўсфанде бикуш ва беҳтарин аъзои ӯро ба назди ман ор».

Луқмон гўсфандро бикушт ва дилу забонаш пеши хоҷа овард. Хоҷа гуфт: «Ин чӣ гуна аст?» Гуфт: «Ҳеҷ, чиз беҳ аз дилу забон нест, агар пок бошад ва ҳеҷ чиз бадтар аз он нест, агар нопок бошад» (*Аз «Латоиф-ут-тавоиф»-и Алиш Сафӣ*)

Луғат:

Сиёҳчӯрда — сиёҳпӯст, гандумгун

Машқи 136. Матнро хонед ва аз диди услубшиносии таҳлил кунед.

Забон яке аз нишонаҳои ҳастии миллат аст, бинобар ин онро омӯхтан, аз сарватҳои луғавию калимасозӣ, аз имконоти услубии сарфию наҳвии он моҳирона ғоида бурда тавоништан, онро аз таъсири забон-

ҳои бегона, лаҳҷаю шеваҳо, алфози омиёна ва дурушт эмин доштан, ба ҳусни он ҳусн зам намудан барои ҳар як фарди ҷомеа, хусусан, хонандагони мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва олий воқиб аст.

Қисмати зиёди калимаҳои забони тоҷикӣ таърихан — ҳамчун мерос аз давраҳои қадим ва миёнаи забони тоҷикӣ то ба забони адабии ҳозираи тоҷик омада расидаанд. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX садҳо калима ба монанди хон, қушбегӣ, ярлиғ, юзбошӣ, даҳбошӣ, машқоб, ясаул, миршаб, ушр ва ғайра аз истифода баромаданд. Ҷойи онҳоро калимаҳои навбунёди замони истиқлол ишғол намуд. Таркиби луғавии забон нисбат ба пештара бо неологизмҳои асри XXI инкишоф ёфт.

ДАРСИ 34. САНҶИШИ ДОНИШҲОИ ОМУҲТАИ ҶОРИКИ ҶОРИМ

Машқи 137. Ҷумлаҳои мураккаби зеринро бодикқат хонед. Ба оҳанги талаффузашон зеҳн монда, ба кадом нави ҷумлаҳои мураккаб мансуб будани онҳоро муайян кунед. Гӯед, ки ин ҷумлаҳои мураккаб ба кадом услубҳои нутқ хосанд.

1. Худписандӣ далели нодонист, охири вай фақат пушаймонист (*Панд*). 2. Тан ба ҷон зинда аст, ҷон зинда ба илм (*Н. Х.*). 3. Шумо розӣ бошед — мо ҳам ризо (*Р. Ҷ.*).

Машқи 138. Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандаки зеринро ифоданок хонед, оҳанг ва тобишҳои ҳисси-муассирашонро шарҳ диҳед. Гӯед, ки онҳо ба кадом услубҳои нутқ тааллуқ доранд.

1. Забонаш ширин, муомилааш боодобона, рафторааш боақлона (*Ҷ. И.*). 2. Рангҳо парида, чашмҳо дарун рафта, биниҳо теғ кашада, дастҳо кафида ва хуншор шуда, пойҳо обила карда ва ҷароҳат пайдо карда ва либосҳо дарида буданд (*С. А.*). 3. Ҳар дуяшон дар як ҷо кор мекунанд, касбу корашон як, мақсаду маромашон як (*Ҷ. И.*). 4. Мошин гузашт: чанги кӯча баланд шуд («*Садои Шарқ*»). 5. Эй шоир, ба ман бигӯ: мард кист ва марди чист? (*Аз рӯнома*). 6. Гап аз ҷӣ сар шуда ба кучо мерафт, ҳоло касе ба ин аҳамият наметод (*Р. Ҷ.*). 7. Ҷӯйро киҳо кананд, обро киҳо ҳўранд (*Зарб.*). 8. Фирӯза сар боло кард, ба рӯйи чун барги гул нафиси ӯ ашк шашқатор мерафт (*Ҷ. И.*).

Машқи 139. Чумлаҳои мураккаби бепайвандакро навишта, ба тобишҳои ҳисси-муассириашон зеҳн монед. Гӯед, ки онҳо дорои кадом тобишҳои ҳисси-муассирианд ва ба кадом услубҳои нутқ мансубанд.

1. Мо хабар дорем, роману повестҳои устодони маъруф бидуни баҳсу мунозираҳо ба нашр тавсия мешаванд (*Ф. М.*). 2. Вале он дудилағӣ дер давом накард, тир аз камон ҷаста буд (*Ҷ. К.*).

Аз ин нуктаҳо бо адибон ва хонандагон мунаққид суҳбат накунад, кӣ мекунад? (*Ф. М.*). 4. Офтоб торҳои заррин ва наво зишкори худро ба болои шаҳр бедареғ нисор мекард, насими форами аз беруни шаҳр бӯйи сабзаи навхезро меовард (*Ҷ. И.*). 5. Дил кушода бошад, дар кушода (*Панд*). 6. Ҳалворо ҳақим ҳўрад, калтакро — ятим (*Зарб.*). 7. Аз дур давоне меомад, вай қадбаланд, хушрӯй буд (*Ҳ. К.*).

Машқи 140. Матнҳоро хонед. Чумлаҳои унвониро ёфта оҳанги онҳоро шарҳ диҳед. Гӯед, ки матнҳо ба кадом услубҳои нутқ мансубанд.

Боғи Зўҳра. Саҳари фасли баҳор. Дар боғ дарахтони гуногун гул кардаанд. Дар як тарафи боғ хонаи Тоҳир ва дар тарафи дигари боғ хонаи Зўҳра муқобили ҳамдигар воқеъ гардидаанд. Зўҳра бо дугонаҳояш ба сайри боғ мебарояд. Тоҳир дар айвони хонаи худ хобидааст (*М. Т.*).

Аввали баҳор. Офтоб ба қиём нарасида бошад ҳам, ҳаво мисли пештара гарм аст. Замини наздиҳавлигиرو чуфт мекардем. Чуфтгар ҳамсоламон Очилбой буд (*Ҳ. Т.*).

Мардонағӣ! Чунин мардонағӣ ва қаҳрамоние, ки ... таърихи инсоният онро надидааст. Дар ин муҳориба мардонағӣ, қаҳрамонӣ ва матонати бемислу монанд нишон дода шуд (*Аз рўзнама*).

МУНДАРИҶА

Забони миллий ва адабӣ

Дарси 1. Таркиби луғавии забони миллий ва адабӣ	3
---	---

Услубҳои нутқ

Дарси 2. Услуби ноҳияи — як соҳаи илми забоншиносии	7
Дарси 3. Услуби бадеӣ ва гуфтугӯӣ.....	11
Дарси 4. Услуби илмӣ, рӯзноманигорӣ (публикисистӣ), расмӣ корғузори	15
Дарси 5. Воситаҳои образноки лафзӣ чун захираи услубии нутқ.....	22

Корбасти унсурҳои лексикӣ дар услубҳои нутқ

Дарси 6. Услуби муродифҳои луғавӣ.....	27
Дарси 7. Услуби калимаҳои ҳамгуна ва наздикталаффуз (паронимҳо).....	28
Дарси 8. Услуби мутақодди.....	32
Дарси 9. Услуби сермаъноӣ	33
Дарси 10. Имконоти услубии экзотизм, варваризм, вулгаризм ва эвфемизмҳо.....	35
Дарси 11. Савол ва супориш барои санҷиши донишҳои омӯхтаи чоряки якум	40
Дарси 12. Услуби воҳидҳои фразеологӣ.....	42

Имконоти услубии сарф

Дарси 13. Имконоти услубии исм	45
Дарси 14. Хусусиятҳои услубии сифат.....	47
Дарси 15. Имконоти услубии ҷонишин	49
Дарси 16. Хусусияти услубии феъл	52
Дарси 17. Имконоти услубии зарф	54
Дарси 18. Хусусиятҳои услубии ҳиссаҷа ва такрори чоряки.....	57

Имконоти услубии наҳв

Дарси 19. Хусусияти услубии ибора.....	60
Дарси 20. Имконоти услубии ҷумлаҳои соддаи дутаркиба.....	63

Дарси 21. Хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои яктаркиба.....	67
Дарси 22. Хусусиятҳои услубии ҷумлаҳои чидааъзо.....	71
Дарси 23. Хусусиятҳои услубии аъзоҳои ҷумла.....	74
Дарси 24. Хусусияти услубии аъзоҳои истисноии ҷумла.....	78
Дарси 25. Вазифаи услубии калима ва ибораҳои туфайли	80
Дарси 26. Савол ва супориш барои санчиши донишҳои омӯхтаи чоряки сеюм.....	82
Дарси 27. Имконоти услубии мухотаб	83
Дарси 28. Хусусияти услубии ҷумлаи мураккаби пайваст	87
Дарси 29. Имконоти услубии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ	90
Дарси 30. Тобишҳои услубии аломатҳои китобат.....	94

Кор бо ҳуҷҷат ва санадҳои расмӣ

Дарси 31. Тавсифнома, тарцимаи ҳол, суратмаҷлис, тавсиянома	98
Дарси 32. Барқия (телеграмма), telefонахбор (teleфонограмма), даъватнома, эълон.....	101

Такрор ва ҷамъбасти мавзӯҳои омӯхташуда

Дарси 33. Иҷрои машқ ва супоришҳо аз диди услубииносии.....	106
Дарси 34. Санчиши донишҳои омӯхтаи чоряки чорум.....	107

**Malik Tilyabovich KABIROV,
Tavakkal Ravshanovich CHORIYEV,
Xusrav Sadulloevich HAMIDOV**

**TOJIK TILI
(Uslubshunoslik)**

O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi uchun darslik

(Tojik tilida)

1-nashri

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2017

Муҳаррир М. Ҳоҷаева

Муҳаррири бадеӣ Н. Адилханова

Муҳаррири техникӣ Е. Толочко

Саҳифабонди компютери Г. Азизова

Рақами литсензияи нашриёт АИ № 163. 09.11.2009. Ба чопаш 15 августи соли 2017 рухсат дода шуд. Андозаи 70×90^{1/16}. Гарнитурани Times TAD. Кегель 11. Бо усули офсетӣ тарҳрезӣ шудааст. Ҷузъи чопии шартӣ 8,19. Ҷузъи наشريю ҳисоби 6,24. Адади нашр 7648 нусха. Шартномаи № 102-2017. Супориши № 17-601.

Макети оригинали дар Хонаи эҷодии таъбу наشري ба номи Чўлпон тайёр карда шудааст. 100011, Тошканд, кўчаи Навоӣ, 30.
Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.

Дар Хонаи эҷодии таъбу наشري «O'zbekiston»-и Агентии матбуот ва ахбори Ўзбекистон, 100011, Тошканд, кўчаи Навоӣ, 30 чоп шудааст.

Кабиров, М.

К 13 Забони тоҷикӣ (Услубшиносӣ) [матн]: китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои таълими миёна/М. Кабиров, Т. Чориев, Х. Ҳамидов. — Тошканд: Хонаи эҷодии таъбу наشري ба номи Чўлпон, 2017. — 112 саҳ. ISBN 978-9943-05-988-7

УЎК 811.222.8(075)

КБК 81.2Тоҷ-922

**Ўадвали нишондиҳандаи ҳолати китоби ба
иҷора додашуда**

Т/р	Ному насаби хонанда	Соли хониш	Ҳолати китоб ҳангоми гирифтани	Имзои раҳбари синф	Ҳолати китоб ҳангоми супоридан	Имзои раҳбари синф
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Китоб ҳангоми ба иҷора дода шудан ва дар охири соли
хониш ҳангоми баргардонида гирифтани ўадвали болой аз
тарафи раҳбари синф аз рӯйи меъёрҳои зерин баҳо
гузошта мешавад:**

Нав	Ҳолати китоби дарси ҳангоми бори аввал супоридан.
Нағз	Муқоваи яклухт, аз қисми асосии китоб ҷудо нашудааст. Ҳамаи варақҳои ҳаст, надаридааст, ҷудо нашудааст, дар саҳифаҳо навишт ва хатҳо нест.
Қаноатбахш	Муқова қач шудааст, канорҳои қоҳида, якчанд хатҳо кашида, ҳолати аз қисми асоси ҷудошави дорад, аз тарафи истифодабаранда қаноатбахш таъмир шудааст. Варақҳои ҷудошудаи аз нав таъмир гашта, дар баъзе саҳифаҳо хат кашида шудаанд.
Ғайри- қаноатбахш	Муқова хат кашида шудааст, даридааст, аз қисми асоси ҷудо гаштааст ё ки умуман нест, ғайриқаноат- бахш таъмир шудааст. Саҳифаҳо дарида, варақҳо намерасанд, хат кашида, ранг карда партофта шудааст, китобро барқаро кардан мумкин нест.